

Kastélyok, várak, paloták

Tartalom

Andrássy család.....	3
Tiszaadob.....	3
Batthyány család.....	7
Siklós.....	7
Körmend.....	9
De la Motte.....	11
Noszvaj.....	11
Esterházy család.....	14
Fertőd.....	14
Pápa.....	18
Ganna.....	20
Tata.....	21
Festetics család.....	23
Keszthely.....	23
Dég.....	26
Grassalkovich család.....	28
Gödöllő.....	28
Hatvan.....	31
Máriabesnyő.....	32
Károlyi család.....	33
Füzérradvány.....	33
Fót.....	36
Nagymágocs.....	39
L'Huillier.....	44
Edelény.....	44
Mágócsy család.....	47
Pácin.....	47
Nádasdy család.....	50
Nádasdladány.....	50
Sárvár.....	52
Ráday család.....	55
Pécel.....	55

Rákóczi család.....	58
Sárospatak.....	58
Szerencs.....	62
Széchenyi család.....	66
Nagycenk.....	66
Teleki család.....	71
Szirák.....	71
Wenckheim család.....	75
Szabadkígyós.....	75
Zichy család.....	79
Győr.....	79
Seregélyes.....	82
Nagyvázsony.....	85

Andrássy család

Tiszadob

Mint minden valamirevaló, régi nemesi család, az Andrássyak krónikája is a messzi történelmi múltba vezet. Krónika helyett persze mondhatnánk mesét vagy regét is, hiszen ezek a nyomok levéltári adatokban ritkán, inkább csak a szóbeli hagyományban bukkannak elő. E szerint az Andrássyak őse egy a Szent István korában élt Andorás nevű levente, aki az első koronázás ünnepén egy idegen (!) viadort lovagjáték közben kettéhasított.

Az azonban már levéltári adatokkal is bizonyítható, hogy az első Andrássyak Erdélyben éltek, innen származik „csikszentkirályi” előnevük, amelyet Andrássy Márton szerzett, amikor Szapolyai Jánostól egy 1569. november 3-án kelt adományozó levélben megkapta Csikszentkirályt. Andrássy Márton fia Péter, részt vett a Békesy Gáspár-féle összeesküvésben, s ennek bukása után Magyarországra menekült, ahol Rudolf király 1580-ban – kárpótlásul az Erdélyben elveszített birtokaiért – A. Pétert Krasznahorka várának kapitányává nevezte ki. (Innen származik a család másik, gyakran használt nemesi előneve: a krasznahorkai.)

A család nevezetes tagja A. István kuruc tábornok, aki II. Rákóczi Ferenc alatt oly nagy hatalomra tett szert, hogy csak „Andrássy basának” nevezték. Ellentmondásos személyiség: bőkezű mecénás volt, ő építtette például a betléri kastélyt (később, 1895-től A. Géza gróf birtoka), de az ő nevéhez fűződik a lőcsei fehér asszony – nem túl hízelgő – története is. A rege szerint egy híres lőcsei szépség, aki különben „Andrássy basa” kedvese volt, szerelmi bosszúból megszerezte a várfalon lévő titkos ajtó kulcsát, s az ajtón át bebocsátotta a labancokat a városba. A kalitkát, melybe a dühös kurucok azután az asszonyt zárták, ma is láthatni Lőcsén, a Probstner-kertben. De a nevezetes ajtót is mutogatják, amelyre a szép lőcsei asszony képe van ráfestve...

Az Andrássy család sok nevezetes történelmi alakja közül talán a legismertebb (idősebb) Andrássy Gyula (1823-1890), aki előbb magyar miniszterelnök, később a monarchia közös külügyminisztere lesz. Emlékét levelek, naplók, újságcikkek,

országgyűlési beszédek, visszaemlékezések, anekdoták, irodalmi művek és építészeti alkotások sora őrzi. Utóbbiak közül minden bizonnyal az egyik legszebb, leglátványosabb a könyvünkben is bemutatott tiszadobi kastély.

Andrássy Gyula gondos nevelésben részesült, s a korabeli ifjú főurak szokása szerint, miután befejezte jogi tanulmányait, külföldre ment világot látni. Különösen Franciaországban időzött szívesen, sok barátot szerzett. Minden bizonnyal már ekkor elvetődött a Loire völgyébe, ahol megcsodálhatta a híres folyó menti kastélyokat. (Igaz, később, emigránsként is gyakran járt erre.) Amikor tehát Andrássy az 1880-as években megbízást adott Meinig Artúrnak, a kor divatos, a historikus középkori építészetben különösen jártas építészének a tiszadobi kastély felépítésére, bizonyára ezek az emlékek is hatottak. A családi hagyomány szerint azonban az építkezés megkezdésekor nemcsak szóban elevenítette fel korábbi emlékeit, hanem maga is készített tervrajzokat.

Andrássy, miután hazatért külföldről, bekapcsolódott a Tisza-szabályozási munkálatokba. Ekkor került közelebbi kapcsolatba Széchenyivel, aki 1845-ben az első ármentesítő társaságot szervezte éppen Tiszadob tájékán. Széchenyi, a „nagy országépítő” – úgy látszik – idejekorán fölfedezte Andrássyban a hasonló hajlamokat, mert a nagy vízszabályozási munkálatok irányításában őt jelölte ki leendő utódjául. Andrássyt még abban az évben megválasztották a szabolcsi társulat elnökévé.

A. Gyula, híven a kuruc ősök hagyományához, kivette részét az 1848-49-es forradalomban és az azt követő szabadságharcban: előbb a horvát csapatok betörésének hírére, mint a zempléni önkéntes nemzetőrök parancsnoka ragadott fegyvert, később részt vett a pákozdi és a schwechati csatában is. Görgey segédtisztjeként végigharcolta a tavaszi hadjáratot, majd 1849 júniusában a nemzeti kormány Konstantinápolyba küldte követnek. A szabadságharc bukása után előbb Londonba, majd Párizsba emigrált. Magyarországon – távollétében – halálra ítélték, sőt „in effigie” (jelképesen) fel is akasztották.

1858-ig Párizsban élt, amikor is az édesanyja által kieszközölt amnesztiával hazatérhetett, és szakítva az emigrációval Deák Ferenchez és köréhez csatlakozott. Bekapcsolódott a parlamenti munkába, 1865-ben a képviselőház egyik alelnökévé választották, 1867. február 17-én pedig a király miniszterelnökké nevezte ki. Később

„közös” külügyminiszterként kamatoztatta diplomáciai képességét és kapcsolatait. Viszonya a királlyal meglehetősen ellentmondásos: A. Gyula az, aki Deákkal tető alá hozza az osztrák-magyar kiegyezést, s ennek eredményeként ő helyezi Szent István koronáját Ferenc József fejére. Annak a Ferenc Józsefnek, akinek nevében korábban halálra ítélték, s jelképesen ki is végezték. Annak a Ferenc Józsefnek, akinek feleségét viszont – legalább is a szóbeszéd szerint – ő csábította el.

Érdekes megjegyzéseket fűz ezekhez a mendemondákhoz A. Gyula unokája, Károlyi Mihályné, született Andrassy Katinka. „Hogy mennyi volt ezekben az igazság, mennyi nem, azt nem tudom; annyi bizonyos, hogy szüleim elkeseredetten és szívósan tagadták... (Viszont) élt a faluban egy nyolcvan felé járó öreg szőlősgazda, aki sokat üldögélt a falusi kocsmában, és naphosszat a régi jó időkről regélt, meg arról, hogy valamikor ő volt az egyetlen cseléd, aki felszolgálhatott annak a gyönyörű szép hölgynek, aki gazdájával, Andrassy gróffal szokott ellátogatni a szőlőben levő nyaralóba. A hölgy mindig sűrű fátyolt viselt, de egy ízben ő mégis felismerte. Persze soha senkinek el nem mondaná, hogy ki volt az az előkelő hölgy. A család törte a fejét, milyen módon lehetne elhallgattatni az öreget, de alighanem eredménytelenül.”

Mindenesetre A. Gyula híres gavallér volt, hullámos fekete hajjal, kedves, megnyerő modorral. „Az osztrákok – folytatja A. Katinka –, akik féltékenyek voltak rá, a monarchia magyar külügyminiszterére, gúnyosan csak úgy emlegették: a cigányprímás... Ha igaz, amit róla és a királynéről beszélnek, akkor alapos bosszút állt az uralkodón.”

Andrassy Gyula – híven a családi hagyományokhoz – művészetpártoló volt, bőkezű mecénás, s ezt a tulajdonságát két fia: A. Tivadar (1857-1905) és (ifjabb) A. Gyula (1860-1929) is örökölte. Idősebb A. Gyuláról feljegyezték: egy fogadás alkalmával úgy elmerült a Munkácsy Mihállyal folytatott beszélgetésbe, hogy nem vette észre, amikor a magas rangú politikusok megérkeztek, akiket neki kellett volna fogadnia. Egy barátja meg is jegyezte: „Nem kellene ennyit foglalkoznod egy piktorral, különösen nem a magas rangú politikusok rovására.” Mire Andrassy így válaszolt: „Mondd csak, tudod, hogy ki volt Németalföld miniszterelnöke Rembrandt korában? Engem már réges-rég elfelejtettek, amikor Munkácsyról még mindig tudni fogják, hogy ki volt.”

Nos, ebben tévedett. A „hálás utókor” Andrásy Gyula nevét is megőrizte. Ha másért nem, hát a csodálatos tiszadobi kastélyért. Idősebb A. Gyula felosztván birtokát a terebesi kúriát (Töketerebes, ma: Trebisov) idősebb fiára, Tivadarra hagyta, a tiszadobi kastélyt pedig másik fiára, az ifjabb Gyulára. Egyébként mindkét fiúnak Budapesten, a Margit-rakparton volt egy városi palotája is.

Mármost vessünk egy pillantást az ártéri erdők fölött emelkedő Andrásy-kastélyra. Mintha csak az ősök szabadon szárnyaló képzelete öltött volna testet a nyurga, tornyos épületben, s előtte, a tiszafákból és bukszusokból kialakított kertlabirintusban. Valóban mesébe illő hely. Andrásy Katinka szavaival: „Tiszadob felső-magyarországi kis falu; itt egyesül a Tisza két ága, az Eleven- és a Holt-Tisza, ahogy akkor nevezték őket. Az Eleven-Tisza széles, sárga, lustán hömpölyög homokos partjai között, amolyan kisebbfajta Volgaként; a Holt-Tisza, amelyet gáttal vágta el a főmedertől, mintha tó volna, sűrű szomorú fűzek hajolnak sötétkék, mozdulatlan vize fölé, amely tele van vízililiomokkal. Nagypám, idősebb Andrásy Gyula választotta ezt a helyet, és házát ide a Loire menti kastélyok mintájára építtette... Én a Holt-Tiszára néző, világoskék damasztal kárpitozott, kerek toronyszobában születtem... Nekem Tiszadob az örök napsütést, a tikkasztó meleget jelenti, a ház mögött a nagy szederfát, a fanyar, nedvdús, tiltott gyümölcsöt, a hajnali kilovaglásokot, a frissen fogott, nyílt tűzön ropogósra sült kecsége pompás ízét...”

Batthyány család

Siklós

Amikor egy nagy nemesi családot kell elhelyeznünk a történelem viharosnak mondott évszázadaiban, akkor – bár tudjuk, ez a „cselekmények” kényszerű egyszerűsítése – először arra a kérdésre keressük a választ: melyik oldalon álltak az ősök? „Kurucok” voltak-e, vagy inkább „labancok”? Ilyenkor általában a család kiemelkedő személyiségei vetnek „jó” vagy „rossz” fényt a család kevésbé ismert tagjaira.

Nos, az kétségtelen, hogy a család legismertebb tagja: Batthyány Lajos (1806-1849), az első magyar miniszterelnök, akinek élete (és tragikus halála) mintegy archetípusa (mintaképe?) lesz történelmünk későbbi főszereplőinek. Mit mondhatunk összegzésként a Batthyányiakról? Vagy másként fogalmazva a kérdést: vajon első miniszterelnökünk – őseire visszatekintve – milyen követésre méltó példákat láthatott?

„Olyan ősök sorára gondolhatott vissza – írja a család egyik szakértő kutatója –, akik a XV-XVII. század folyamán mindvégig szívósan és hatékonyan harcoltak a törökök ellen, a XVII. század során többször szembekerültek a Habsburgokkal. Tudtak gazdálkodni, birtokaikon és katonáik között erős kézzel rendet tartani, de ha az ésszerűség úgy kívánta, engedményeket is tettek jobbagyaiknak... Mint évszázadok óta mindig, a XIX. század első felében is akadt Batthyány, aki az éppen soronlevő feladat megoldására felelősséggel és önfeláldozással vállalkozott.”

A Batthyányiak már a XV. században vagyonos nagyurak voltak: B. Ferenc (1497-1566) például korának egyik kiváló katonatisztje, s mint ilyen, nehéz eldönteni róla, hogy kuruc volt-e, vagy labanc, hiszen közreműködött a Dózsa-felkelés leverésében, viszont a király hívására 3000 lovassal és 1000 gyalogossal részt vett a mohácsi csatában is. Ő vezette a sereg jobb szárnyát. Valószínűleg sikeresebben, mint a többiek, mert nemcsak hogy túlélte a csatát, hanem maradék seregével visszavonult németújvári várába, ahol több menekülő nemesnek is menedéket nyújtott. Közöttük Kanizsai Dorottyának és Zalaházy Tamás püspöknek. Utóbbi egy írásában így jellemezte B. Ferencet: „Okos, tanácsos elméjű, hadi ügyekben jártas ember. Sok

nyelvet beszél, s már Lajos király idejében a legmagasabb tisztségeket viselte. Emellett alkalmazkodó, csodálatos megnyerő modorú ember. A katonáit féken tartja, s nem tűri részükről a fosztogatást.”

B. Ferenc unokaöccse, B. Boldizsár (megh. 1590-ben) korának egyik kiváló törökverő tábornoka, aki 1578-ban Kanizsa mellett, 1580-ban pedig a gábornoki várnál aratott győzelmet Szkander bég felett. B. Boldizsár házasságával is kifejezte, hogy a törökök ellenes harc elkötelezett híve: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős lányát, Zrínyi Dórárt vette feleségül. Ám nemcsak a hadügyet, de a kultúrát is támogatta. Németújváron működő nyomdájában olyan jelentős műveket adott ki, mint például Heltai Gáspár Száz fabulája.

Batthyány Kázmér (1807-1854) – B. Lajos mellett – a család talán legismertebb tagja. 1849 februárjában Szeged, Szabatka és Zombor teljhatalmú polgári és katonai biztosának nevezték ki, s ebben a funkciójában nagy szerepet vállalt Percel Mór tábornok Bácskában elért katonai sikereiben. Miután bizonyította a forradalomhoz való hűségét és jó szervezőképességét, elnyerte Kossuth és Szemere föltétlen bizalmát is, nyilván ezért bízták rá a külügyi és (ideiglenesen) a kereskedelmi tárca irányítását.

A szabadságharc bukása után B. Kázmér követte Kossuthot Viddinbe, majd Párizsban telepedett le. Itt is hunyt el 1854-ben. Távollétében a Kincstár elkobozta tőle a családi birtokhoz tartozó Siklós várát, amely a XVIII. század közepe óta a Batthyányiak egyik fellegrvárának számított.

Tudjuk, hogy a várat 1294-ben említik először, amikor is Siklói Gyula ispán lett a gazdája. Később a Garai család birtokába jutott. A XV. század elején ők építették ki a gótikus váregyüttest, amelyet azután a XVI. századtól a Perényi család birtokolt. Perényi Imre és második felesége, a már emlegetett Kanizsai Dorottya élete nagy részét Siklóson töltötte.

A vár visszavételére csak Buda felszabadulása után került sor, hadi jelentősége ezután rohamosan csökkent. A várat gróf Caprara Eneas császári generális kapta meg, aki 1689-ben kezdett hozzá a hatalmas kastély kiépítéséhez, de 1701-ben bekövetkezett halálával a munka félbeszakadt. A barokk kastély befejezése már a Batthyányiak nevéhez fűződik.

Siklós csak néhány évvel a kiegyezés előtt, 1860-ban került vissza a B. család tulajdonába. Ekkor Schulcz Ferenc építész irányításával restaurálási munkálatok kezdődtek. A kastélyt 1873-ban Benyovszky Lajos pozsonyi ügyvéd vásárolta meg, és saját kezűleg faragott díszes ajtókkal látta el. A várat 1927-ben tatarozták, 1929-ben pedig műemlékké nyilvánították.

Körmend

A Batthyány család másik fellegvára: Körmend. Hasonlóan Siklóshoz, korábban itt is egy középkori erődítménnyel számolhatunk, amely a Rába partján állt, és évszázadokig a folyó egyik legalkalmasabb átkelőhelyét védte. Körmendet 1595 előtt Erdődy Tamás és Erdődy Péter birtokolta. Később kaszaházi Joó János, László és Pál testvérek tulajdonába került.

1604-től a Batthyányiak uralták a várkastélyt. Először a falakat erősítették meg, majd az 1650-es években teljesen átépítették. A már emlegetett Batthyány Ferenc fia, B. Ádám (1609-1659), aki nemcsak „királyi főasztalnok” volt, hanem híven a családi hagyományhoz, jeles katona is, a későbbi császári főépítész, Filiberto Lucchese hadmérnököt bízta meg az átépítési munkálatok irányításával.

A védőfal és a négy kerek saroktorony megmaradt, de a falakon belül már nem a stratégiai szempont, hanem a lakók kényelme volt a meghatározó elvárás. Egyszóval kényelmesebbé vált az élet a várkastélyban, s a régi szóösszetételben ezúttal már a kastélyra került a hangsúly.

A törökök kiűzése, és Buda visszafoglalása után – hasonlóan Siklóshoz – Körmend várának hadi jelentősége is csökkent, sőt „mint esetleges későbbi lázadófészket” lebontásra ítélték, ám végül ezt a bécsi kamarától származó határozatot is túlélte, mert tulajdonosai vállalták, hogy „lakókastéllyá” építik át. Viszont a Rákóczi-szabadságharcban teljesen felégették a várost, s a palota is megsérült.

A körmendi kastély újabb reneszánsza a XVIII. században kezdődött. Ekkor lebontották a védőfalakat, s helyettük igazi barokk kastélyt építettek: díszudvarral, díszteremmel, pompás lépcsőházzal, emelettel, manzárdtetővel, s angolparkkal, ahogy az egy igazi XVIII. századi főúri hajlékhoz illett. Az angolpark – egy korabeli leírás

szerint – „a nézőt különféle gyönyörködtető szemlélődések által mintegy új életre emelte”. Az átalakítást követően egészen 1945-ig Körmend volt a B. család hercegi ágának uradalmi központja. Megfordult itt Batthyány Lajos, a később meggyilkolt magyar miniszterelnök, Batthyány Ervin (1877-1934), „az anarkista filozófus” és Batthyány-Strattmann László (1870-1931), a köpcsényi, majd a körmendi kórház alapítója, „a szegények orvosa” is.

Az 1800-as évek átalakításai valószínűleg a szombathelyi Hefele Menyhért tervei alapján készültek. Legalább is a főhomlokzat oszlopos-timpanonos-címeres része ebből az időből származik. A kastély ma kulturális központként működik, a lovardát színházteremmé alakították. Az egykori kocsiszímben helytörténeti gyűjtemény található, és itt kapott helyet az ország egyetlen cipőmúzeuma is.

De la Motte

Noszvaj

Nemcsak a könyveknek, de az épületeknek is megvan a maguk sorsa. Ha pedig ezek a hajlékok – miként ebben a könyvben is – elég régiek, sorsuk gyakran kiszámíthatatlan fordulatokat vehet.

A noszvaji kastélyról például nemcsak a szájhagyomány, de a szakirodalom is hosszú ideig azt tartotta, hogy egy francia emigráns tábornok (gróf Lamotte, de la Motte, magyarosan: Lamotte Antal) építtette 1774-76 között. Ezt a vélekedést támasztotta alá, hogy a klasszicizáló, későbarokk kastély magán visel bizonyos, francia földről származó, XVI. Lajos korabeli stíluselemeket.

Nem kétséges az sem, hogy a francia racionalizmus eszméiből fakadt az emeleti előcsarnok falképsorozata, melynek alkotója a barokk divatos, dagályos ábrázolásmódjával szakítva, Venus, Mercur, Jupiter, Mars, Apollo, Diana alakját mértani formákból – gúnyfiguraként – építette föl. A kutatók azt már korábban is sejtették, hogy a falfestő francia metszetek alapján dolgozott. Ma már tudjuk, hogy ezek „metszetelőképek” Petitot márkitól (1727-1781), Soufflot párizsi építész tanítványától származnak.

A Lamotte „tábornok” körül terjengő szájhagyomány azt is tudni vélte, hogy a földszinti lépcsőcsarnok falaira és boltíveire festett lugas trillage-ain (díszített farács) keresztül Párizs – a tábornok egykori szülőhelyének – városrészletei láthatók. A kastélypark völgy felőli kapujánál található romantikus építmény pedig nem más, mint „francia várta”, ahol Lamotte tábornoknak a francia hadseregből magával hozott gárdistái örködtek.

Az újabb kutatások azonban kiderítették, hogy semmi sem úgy történt, ahogy azt a szájhagyomány megőrizte. (Ha csupán erre hagyatkoznánk, körülbelül úgy járnánk, mintha Anonymus gesztájából akarnánk a honfoglalás eseményeit rekonstruálni.) A valóságos történetben is szerepel ugyan egy Lamotte nevű gróf, a kastélyt azonban nem ő építtette, hanem az egri illetőségű Szepessy Sámuel báró. Róla annyit tudunk, hogy kerületi táblai ülnök volt, aki főként fia, Szepessy Ignác – a

bőkezű mecénás – révén híresült el. Sz. Ignác ugyanis gondos nevelésben részesült, előbb bölcsletről és teológiából doktorált, később pécsi püspök lett, a többi között ő állította fel a pécsi tanítóképző intézetet, s „lyceum céljára százezer váltó forintot díszes palotát építtetett”.

A történetben szereplő Lamotte gróf, bár neve francia, soha sem volt francia tábornok. Igaz, atyja valóban Franciaországból vándorolt be Ausztriába, de még I. Ferenc idején, aki grófi rangra emelte. Lamotte gróf tehát Ausztriában élt, s az osztrák császár Berlihingen ezredében szolgált, ezredesi rangfokozatban. Míg fel nem bomlott első házassága, s feleségül nem vette Vécsey Annát, a noszvaji kastély akkori úrnőjét... De nézzük a kissé bonyolultnak látszó történetet szigorú időrendben!

Azt tudjuk, hogy Szepessy Sámuel 1775-ben kezdett hozzá a noszvaji kastély építéséhez. Az építkezéshez nagy összegű kölcsönöket vett fel, összesen mintegy hatvanezer forintot. Sz. Sámuel az épület megtervezésével és kivitelezésével Povolni János egri építő mestert bízta meg. Povolni korábban az egri líceum főpallérja volt, s éppen az új megbízás idején (talán éppen azért) önállósította magát. Az építőmester nem tagadta meg korábbi munkáit: hiszen a noszvaji kastély nemcsak az egri líceum stílusjegyeit viseli magán, hanem Povolni korábban elkészült épületeinek (pl. a Dobó-téren álló Sággy, Najmájer és Forst-házaknak) a formavilágát is. De Povolni mester régebbi keletű munkáinak, például a híres egri „rác templomnak” bizonyos elemeit is felismerhetjük a noszvaji kurián.

Mármost csak az a kérdés, honnan származnak a kastély tagadhatatlanul francia mintára visszavezethető stíluselemei? A kutatók úgy vélik, a gyökerek közősek. Povolni már az egri líceum és a rác templom építésénél, de főként a noszvaji kastély kivitelezésénél fölhasználta a francia építészeti mintakönyveket – elsősorban Blondel ötkötetes művét –, és a már említett Petitot márki által készített rézmetszeteket. Igaz, az utóbbiak korántsem Lamotte közvetítésével, hanem olasz földről, Bécsen keresztül jutottak Magyarországra.

Petitot 1753-tól már nem hazájában, hanem Felső-Olaszországban, mint a páрмаi hercegek udvari építésze dolgozott. Éppen ez idő táj – Mária Terézia egyik lánya, Amália páрмаi nagyhercegnő révén – alakult ki szoros kapcsolat Bécs és a páрмаi udvar között. Petitot kesernyész, francia humort árasztó metszetei, amelyek a

„kor üres szimbolikáját, elkoptatott frázisait, villámokat pufogató, hamis isteneit csúfolják”, Bécsen keresztül érkezhettek tehát Egerbe (illetve Noszvajra).

A kastély freskói négy korabeli festővel is kapcsolatba hozhatók. Kracker János Lukács és Zach János „társas céhben” működött együtt. Ők készítették az egri líceum könyvtárának és az aszódi (Podmaniczky) kastélynak fal- és mennyezetképeit. A noszvaji lépcsőház boltozatán lévő, Apollo diadalszekerét ábrázoló freskót valószínűleg Kracker János kezdte el, s 1779-ben bekövetkezett halála után társa, Zach János fejezte be. Ugyancsak Zach festhette a Petitot nyomán készült, az előcsarnok oldalfalaira festett falképsorozatot is. A kastély két termében a mennyezetek al secco képeit (Bacchus tréfás történeteit) Szikora György, a „római” és a „madaras” szalon festményeit pedig Lieb Antal készítette. (Mindketten egri piktorok, bár kevésbé tehetségesek, mint a Kracker- Zach páros.)

Az évtizedekig tartó építkezés nagyon sok pénzt emésztett fel, Szepessy Sámuelnek ezért újabb és újabb hiteleket kellett kérnie. Tudjuk például, hogy 1778-ban negyvenezer forintot vett fel, csak azért, hogy a korábbi kölcsönöket törleszteni tudja. Annyira eladósodott, hogy 1783-ban maga kérte a megyétől „szegényjogon való peresítését”. Noszvaj kastélyát még 1782-ben eladta Vecsey Annának, aki, bár első férje, gróf Almásy Antal már nem élt, a tőle származó gyermekek nevére íratta a kastélyt és a Noszvaj határának egytizenötödét kitevő birtokot.

Sz. Sámuel 1782 októberében költözött ki a kastélyból, s valószínűsíthető, hogy még ebben az évben beköltöztek az új tulajdonosok is: Vecsey Anna, gyermekei és második férje: gróf Lamotte Antal, akinek nevét a kastély ma is viseli. Ám a díszudvart záró kapuoszlopokon nem a névadó, hanem az építtető, Szepessy Sámuel címerállatai, az egyszarvúak ágaskodnak.

Esterházy család

Fertőd

Az Esterházyak családfája a XII. századig vezethető vissza. Első ismert ősük a Salamon nemzetségből származó Mocua (más forrásokban: Mokud), aki III. Béla pristaldusa (az ítéletek végrehajtója) volt. Az családnevet először Benedek használta Eztherhas, néha Zerházy alakban. Fia, Ferenc 1579-ben pozsonyi alispán.

A család rangját E. Miklós (1582-1645) alapozta meg, aki „kiváló képességei és a Habsburg-házhoz való tántoríthatatlan ragaszkodása miatt” fokozatosan egyre magasabbra lépdelt az állami méltóságok ranglétráján. 1618-ban zólyomi főispán és királyi főudvarmester. Tudjuk, hogy II. Ferdinánd koronázása alkalmával ő vitte az ország zászlaját. 1622-ben országbíró, 1625-ben pedig a soproni országgyűlésen nádorrá választott, s rangjához adományba Kismartont kapta. Egy évvel később a fraknoi várat is magáénak mondhatta. Bökezű mecénás: a többi között ő építtette a nagyszombati egyetemi templomot, amely később nyughelye is lett. Irodalommal is foglalkozott, művei a Nemzeti Könyvtárban jelentek meg.

Esterházy Miklós fia, Pál (1635-1713), a családi hagyományokat követve magas állami méltóságokat töltött be: ha hihetünk a levéltári adatoknak, 1652-ben, igen fiatalon, 17 éves korában soproni főispán, majd 1661-ben, 26 évesen főudvarmester lett. Két évvel később Zrínyi Miklóssal együtt harcolt a török ellen. 1681-ben – apja nyomdokaiba lépve – nádorrá választották. Részt vett Bécs törökök alóli felszabadításában, de különösen a Habsburg-ház örökös uralmáról szóló törvény elfogadtatásában szerzett érdemeiért a császár „elsőszülöttségi jogon római birodalmi hercegi rangra” emelte. „Aulikus hajlamai” miatt azonban annyira magára vonta a magyar nemesség „nemzeti érzelmű” részének haragját, hogy részvételét a Rákóczi-szabadságharc utáni békekötési tárgyalásokon elutasították, helyette Pálffy János hozta tető alá a szatmári békét. III. Károly megkoronázásakor a hercegi címet az egész család férfiágára megkapta. E. Pál „erős Habsburg-pártisága” nem feledtetheti azt a

tényt, hogy a kultúra lelkes támogatója volt ő is: fraknói várában például jelentős képgyűjteményt és fegyvertárat hozott létre.

Kétségtelen, hogy a család egyik legismertebb tagja E. Miklós József (1714-1790), aki messze földön híres „pompedvelő” volt, e miatt a „Fényes” melléknevet is kiérdemelte. A családi tradíciónak megfelelően volt soproni főispán, „főkomornokmester” és más efféle, de elsősorban mint a magyar királyi testőrség magas rangú főtisztje, később parancsnoka szerzett magának országos ismertséget. Harminc éves korában a Gyulai-huszárok ezredese lett, hősiességével kitűnt a strigai és a trautenauai csatákban. 1768-ban tábornaggyá nevezték ki. Érdemei elismeréseként 1783-ban leányivadékaira is megkapta a hercegi címet. „Nemcsak a csatatéren tűnt ki – írja egy méltatója –, hanem a művészetek pártolása által is emlékezetessé tette nevét. Különösen kedvelte a zenét, kismartoni kastélyában fényesen javadalmazott zenekart tartott, melynek élén Haydn állott. 1766–1769 között ő emeltette a fényes eszterházi várkastélyt is.”

A mai Fertődöt 1765-től Eszterházának hívták, névadója a fent említett E. Miklós, akit kortársai a „Magyar Versalia” (vagy másként: a „Magyar Versailles”) megteremtőjeként tartották számon. És mert a magyar ember már régtől szereti Európához mérni magát (Bodrog-parti Athén, kálvinista Róma, Pece-parti Párizs stb.), E. Miklóst kortársai gyakran a még „fényesebb” XIV. Lajoshoz, a Napkirályhoz hasonlították.

A Magyar Versailles egy kisebb, bár jó ízléssel épített vadászkastélyból nőtt Magyarország egyik legnagyobb, legjelentősebb, legreprezentatívabb barokk kastélyegyüttesévé. A vadászlakot Esterházy Fényes Miklós 1720–1721-ben Anton Erhardt Martinelli tervei alapján építtette. Két különálló épület, egy istálló és egy kocsiszín is tartozott a főúri hajlékhoz. Az 1720-as évek közepén ezeket a melléképületeket „mulatóházakká” alakították, és patkó alakú kerítéssel a főépülettel összefüggő, díszudvaros együttesé formálták. Más nemigen változott az elkövetkező évtizedekben, ha csak azt nem számítjuk ide, hogy kert is épült, lugassal, üvegházakkal.

A fertői kastély történetében akkor kezdődött új fejezet, amikor 1762-ben Esterházy Miklós került a családi majorátus élére, s óriási jövedelméhez méltó

építőtevékenységbe kezdett. Leveleinek tanúsága szerint 1765-ben elhatározta, hogy az egykori vadászlakot a barokk reprezentációs igényeinek megfelelően építi ki és családi székhellyé teszi.

A nagyszabású építkezés mintegy húsz évig tartott. Mind a mai napig nem tudni pontosan, hogy ki volt a vezető tervező. Az azonban az iratok alapján bizonyos, hogy Esterházy Fényes Miklós szinte minden fontosabb kérdésben fenntartotta magának a döntés jogát. A levéltári adatokból kiderül, hogy az építkezésben részt vett a herceg udvari építész, Jacobi Miklós, továbbá Nicolas Jadot, a bécsi udvar főépítész és Ferdinand Mödlhammer is. Az aktákban szerepel ezen kívül egy bizonyos „Melchior Hefele” nevű építész, az udvari lépcső minden bizonnyal az ő műve. M. Hefele minden bizonnyal azonos a szombathelyi Hefele Menyhérttel, aki a körmendi Batthyány-kastély átalakítási munkálatait is irányította.

A nagy átépítésnek, pontosabban újjáépítésnek az volt a lényege, hogy a patkó alakú díszudvart határoló főépületet és a két kisebb mulatóházat egybeépítették, s így egy teljesen zárt előudvar jött létre. A homlokzatokat többé-kevésbé egységesre formálták, a főépülethez kettős díszlépcsőt illesztettek. A belső terek rokokó díszítése, s a mennyezetfreskók is ebből az időből származnak. Igazi, reprezentatív kastély alakult így ki, melynek fényét csak fokozták a praktikus melléképületek, melyek nélkül az idő tájt elképzelhetetlen lett volna egy valódi főúri hajlék. Megépült a muzsikaház, az opera, a marionett-színház, a képtár, a télikert, a lovarda, de létesítettek „gránátos-házat”, francia stílusú díszkertet, vadaskerttel és kerti mulatóházakkal.

Föltétlen meg kell emlékeznünk Esterházy Fényes Miklós egyik művelődéstörténeti jelentőségű kezdeményezéséről, a „katonaiskoláról” is. A herceg, mint a magyar királyi testőrség parancsnoka, Mária Terézia rendelete alapján öt évfolyamos, évfolyamonként mintegy 25 fővel működő kiképző intézményt működtetett birtokán. Itt a vármegyékből delegált nemes ifjak a katonai ismereteken kívül olasz, francia, német és latin nyelven tanultak. Beavatták őket az európai műveltség és kultúrtörténet alapismereteibe. A testőriskolában a kor kiválóságai tanítottak, a zenét például Joseph Haydn, az építészetet Hefele Menyhért, az irodalmat Bessenyei György. Az oktatómunkát segítette a kastély gazdag könyvtára, képtára és metszetgyűjteménye is.

Az Esterházy kastély történetének külön fejezete, Haydn és a herceg kapcsolata. A nagy osztrák zeneszerző aktív korszakának mintegy a felében, 1766-tól 1790-ig itt lakott, s az év legnagyobb részét itt is töltötte. Számos vonósnégyesét és szimfóniáját, közöttük talán a leghíresebbet, az Oxfordit is, itt komponálta Eszterházában. Úgy hogy néhány évtizedre Esterházy Fényes Miklós kastélya – hasonlóan Bécs, Párizs és Velence előkelő főúri palotáihoz – a világ zenei életének központjává vált. De Haydn nemcsak itt komponálta ezeket a műveket, hanem legtöbbjük – mint például a Búcsú-szimfónia – itt, Eszterházában, a kiváló akusztikájú zeneteremben hangzott föl először. Arról, hogy a zeneszerző milyen jól érezte magát a pompás kastélyban, a bőkezű mecénás alkalmazásában, egyik levelében így vall: „A Herceg úr Öföméltósága szolgálatában kívánok élni és meghalni.”

A szakemberek szerint Haydn és a herceg „szimbiózisa” szinte egyedülálló a zenetörténetben. Hiszen arra számtalan példa van, hogy egy-egy nagy zeneszerző életműve szorosán összefonódott egy várossal, esetleg egyetlen épülettel (mint például J. S. Bach munkássága a Tamás templommal), de nincs még egy Haydnhoz fogható jelentőségű zeneszerző, aki ilyen hosszan élt és alkotott volna egyetlen kastélyban, egyetlen főúr szolgálatában. Külön érdekessége ennek az együttműködésnek, hogy Esterházy herceg nemcsak kenyéradója volt az akkor már Európa-hírű Haydnnak, hanem esetenként kamarapartnere is.

A fényes rezidencia gyakran nagy szabású, több napos ünnepeksorozatoknak is otthont adott. Ezeken megjelent az uralkodó pár, s az udvar színe-java. A kortársak, akiknek módjukban állt Eszterházára látogatni, igencsak elégedetten nyilatkoztak a látottakról. Sok magyar, köztük a felvilágosodás irodalmának egyik jeles képviselője, Bessenyei György, csodálattal adózott a herceg bőkezűségének és a kastély pompájának. De a külföldiek sem fukarkodtak a dicsérettel: az itt járt franciák és angolok versengve nevezték Eszterházát „Európa gyöngyszemének”, „Kalüpszó nimfához illő szigetnek” stb., a nagy német költő, Goethe pedig egyenesen a „tündérország” kifejezést használta.

A főépületben százhuszonhat szoba fogadta a látogatókat, mindegyik dúsan aranyozott díszekkel, és rokokó bútorzattal. A földszinten, a kor divatja szerint, sala terrena (hűsölő) kapott helyet, fölötte díszterem. A sala terrena mennyezetét Joseph

Ignaz Milldorfer freskója díszíti, a díszteremét Johann Basileus Grundemann festménye, amely a Nap szekerén száguldó Phoebus Apollót ábrázolja. A díszteremből nyílt az ún. Mária Terézia szoba, amelynek berendezése egészen 1945-ig megmaradt.

A rokokó mindenfajta utánzást kedvelt, de a keleti kultúrák mímelését különösen, így a kor egyik divatirányzata a „chinoiserie” volt. Ennek megfelelően természetesen Esterházy Fényes Miklós kastélyában is kialakítottak kínai jellegű szalont, a földszinten hármat is, az emeleten pedig egy kimondottan kínai szoba található. A díszudvar franciás stílusban készült, ennek nyugati szárnyában helyezték el az Esterházy-képtárat, amelyben ezernél is több festményt, 3500 rajzot és mintegy ötvenezer metszetet őriztek. 1870-ben a magyar állam megvásárolta ezt a gyűjteményt és az akkor alakuló Szépművészeti Múzeumnak adományozta.

A keleti szárnyban kapott helyet a télikert, amelyet – az egykorú feljegyzések szerint – egzotikus növények és madarak sokasága töltött meg. A kastélyhoz tartozott a mintegy 400 ülőhelyes operaház (ez később leégett) és a családi kápolna is.

A fényes herceg halála után fia, Antal, Kismartonba helyezte át az apjáénál lényegesen szerényebb udvartartását. A kiürülő Eszterháza lassú pusztulásnak indult. 1824-ben így írt róla egy utazó: „Üres a ritkaságok és drágaságok kabinetja is... A kínai táncolóház elégett, a kertek el vannak hagyatva, a pázsitgyepen ... földi alma (krumpli) terem. De ama drága Bagatelle, a Remeteház, ékes Diana, Fortuna, Venus temploma is odavannak.”

A II. világháború súlyos károkat okozott, széthordták a már egyébként is hiányos berendezés nagy részét. Az épület restaurálása 1957-ben kezdődött meg: helyreállították és megnyitották a nagytermet, a dísztermet, a sala terrenát, rendbehozták a parkot, a zenetermet... Utóbbiban rendszeresen koncerteket tartanak.

Pápa

„A vár” – mondják a pápaiak, de legalább is várkastélyként emlegetik, s ennek van is alapja, hiszen az Esterházy uradalom központjában egykoron vár állott, amely a török időkben a megye legjelentősebb végvára volt, a Rákóczi-szabadságharc idején

pedig – a kurucok kezén – fontos erődítmény. A „kurucfészket” Bécs természetesen nem nézte jó szemmel. Esterházy Károly (1725-1799) le is bontatta, majd a helyén, az egykori alapfalakat felhasználva barokk kastélyt építtetett.

E. Károlyról korábban, a család ismertetésekor nem emlékeztünk meg. Így most, a pápai kastély kapcsán, róla is szólnunk kell. Tanulmányait Pozsonyban és Nagyszombaton folytatta, s Rómában fejezte be. Visszatérve a család ősi birtokára, Pápára, a papi hivatást gyakorolta, 1752-től esztergomi kanonok, 1759-től pedig váci, később egri püspök lett. Vácon ő kezdte meg a bazilika építését, Egerben pedig azzal tette emlékezetessé a nevét, hogy a líceumra Hell Miksa tervei alapján csillagászati obszervatóriumot építtetett. Az egyház konzervatív szárnyát képviselte, II. József egyházi reformjaival szemben ő vezette a magyar püspöki kar harcosabb elemeit.

A pápai kastélyt Franz Anton Pilgram tervei szerint kezdték el építeni. Ő rokokóba hajló barokk épületet álmódott (a kastély múzeumi részében, a Nádor-teremben függő pannó nyomán kaphatunk képet ezekről a tervekről), halála után Fellner Jakab, majd Grossmann József tatai uradalmi építész vette át az építkezés irányítását. A nagy munkálatok 1784-ben fejeződtek be.

A végeredményről idézzük egy szakértő véleményét: „Az épület az alapként felhasznált várfalak elhelyezkedése miatt kissé szabálytalan „U” alakot formál... A hármas rizalittagolás, a sarokrizalitok feletti manzárdtető, a középrész párkánya felett az oromzat a barokk elvek továbbélésére vallanak. A részletek viszont tartózkodóak, kissé szárazak és a késői építési dátumot igazolják.”

Egy 1796-ból fennmaradt leltár az emeleten 34, a földszinten 41 szobát számolt. Érdeemes megemlítenünk néhány korabeli elnevezését: „Ebédlő Palota”, „Vörös Stráfós Kávézó”, „Úr Székének Szobája” (itt ítélkezett a földesúr a jobbágyai felett), volt „Czukros Konyha”, s egy külön helyiség, ahol a „Tészta Gyúró Szakácsok” laktak. A kastély keleti szárnyában helyezkedett el a házikápolna, Maulbertsch freskójával, a nyugati szárnyban pedig a könyvtár.

A pápai kastélyban földszintjén ma zeneiskola és művelődési ház, az emeleten pedig helytörténeti múzeum működik.

Ganna

Az Esterházy család építészeti emlékeire lelhetünk a Pápához néhány kilométerre fekvő Gannán is. A falu az Észak-Bakony lábánál fekszik, mintegy 400 lelket számlál. Nevét egy 1171-ben kelt oklevél említi elsőként. Akkor adományozta Nagy- és Kisgannát Tata asszony és testvére, Peregrin a bakonybéli apátságnak. A birtok a XVII. században került az Esterházy család kezébe. 1552-ben, a török harcok következtében elnéptelenedett a falu, s csak akkor éledt újjá, amikor az Esterházyak 1748-ban a badeni örgrófságból származó németeket telepítettek ide. A mai falu a két Ganna egyesítésével 1940-ben alakult ki.

A település az Esterházyakon kívül még egy hírességgel büszkélkedhet: Táncsics Mihály 1820–1825 között itt volt segédtanító. Ennek emlékére 1964-ben szobrot állítottak a templom melletti kis téren.

A falu római katolikus templomát Esterházy Miklós (1765-1833) építtette 1808–1818 között. E. Miklós – hasonlóan a Fényes melléknévvel kitüntetett, Eszterházát megteremtő (és szintén a Miklós keresztnévet viselő) elődjéhez – bőkezű mecénás volt. Előbb a magyar királyi testőrségben szolgált, majd a katonai pályát elhagyva „főleg ünnepélyes alkalmakkor diplomáciai küldetésekből vett részt, melyekben szertelen pompaszeretetével tűnt fel”. Képtárat és könyvtárat alapított, híres érem- és csigagyűjteménye volt.

A gannai Esterházy templom Charles de Moreau tervei alapján, Franz Engel építőmester vezetésével épült. Az épület a római Pantheon kicsinyített másolata. A kör alaprajzú, lapos kupolával fedett központi épülettömbhöz, a keleti és nyugati oldalon egy-egy tornyos épületszárny csatlakozik. Az oszlopos előcsarnokhoz 21 lépcső vezet fel.

A belső térben klasszicista főoltár áll. Ezen Szűz Mária márványszobra látható, amelyet Esterházyiné, Lobkovitz Mária Polixéna 1856-ban ajándékozott a templomnak. Az oldalfalak mentén sorakozó, passiójeleneteket ábrázoló domborműveket és a hat szent szobrát a bécsi Josef Klieber faragta.

A templom alatt található az Esterházyak családi kriptája, ahol a család pápai, tatai és galántai ágának tagjai nyugszanak.

Tata

Az Esterházyak építették a tatai kastélyt is. E. Ferenc (1715-1785) a család egyik legbefolyásosabb tagja, 1766-tól a magyar kancellária élén állt. A kortársak úgy emlékeznek rá, mint aki Mária Terézia és férje, Ferenc császár bizalmasai közé tartozott. Az ő kormányzása alatt hajtották végre Magyarországon az úrbér szabályozását és a nagy tanügyi reformokat. Ő emeltette a tatai kastélyt is.

Az építkezés előzménye az volt, hogy az Esterházy család ún. fraknoi ága 1762-ben felosztotta egymás között a birtokait. A fent említett E. Ferenc és a korábban már hivatkozott E. Károly, egri püspök vette tulajdonába a cseklézi uradalmat, a tatai és a gesztesi birtok viszont E. Miklóshoz (1711-1764) került. E. Miklós a nagy előd, E. Fényes Miklós példája nyomán tatára is egy Eszterházához fogható kastélyt tervezett. A megvalósításról több építésszel is tárgyalt, míg végül a fiatal, tehetséges tatai kőműves mester, Fellner Jakab kapta a megbízást. A tervek el is készültek, ám a régi vár helyére álmódott „vízi kastély” rajzainak eredeti példányai elvesztek, amikor 1945-ben az Esterházy levéltár leégett. A Fellner Jakab munkásságát kutató Révhelyi Elemér azonban még a levéltár megsemmisülése előtt lefényképezte az eredeti terveket, így azok ma is megtalálhatók a „Révhelyi hagyatékban”.

Fellner Jakab első tervvázlata a megbízó, E. Miklós hirtelen halála miatt nem valósulhatott meg. Csupán az ún. kiskastély készült el: a jószágkormányzó rezidenciája. A „nagykastély” végül Esterházy Ferenc megbízására 1765–1777 között épült fel. Ennek terveit feltehetően szintén Fellner Jakab készítette. Legalább is a már említett Révhelyi hagyatékban megtalálható egy Fellner által jegyzett alaprajz, amely nagyon kis eltéréssel megegyezik a nagykastély alaprajzával.

Fellner a későbarokk, korai klasszicizmus kiváló hazai művelője, az Esterházy család udvari építészének számított. Főként E. Károly egri püspök látta el nagyszabású megrendelésekkel. Fellner építette az egri líceumot, de részt vett a pápai, a gesztesi, az egri, a csákvári kastélyok tervezésében és kivitelezésében is. Munkássága jelentős nyomot hagyott Tata városképén, ő tervezte a többi között a plébánia templomot, a piarista rendházat és gimnáziumot, de néhány szép malmot is.

A kastély különböző termeiben a magyar történelem jelentős fejezetei íródtak: ide menekült például a napoleoni harcok elől I. Ferenc császár (feleségével és udvartartásával) s itt, az egyik kis emeleti „kabinetszobában” írta alá 1809-ben az ún. bécsi békét.

Festetics család

Keszthely

A családi hagyomány szerint az ősök Horvátországból költöztek Magyarországra. A Rákóczi-szabadságharc idején a Festeticsek kettős szerepet játszottak: F. Pál megmaradt a Habsburg-párton, felesége a kurucokkal tárgyalt. Egyik lányának, Krisztinának a férje – Peczovicz Ferenc – kezdetben a kurucokkal tartott, másik lányát, Juliannát viszont a kuruc dalokból jól ismert Béri Balogh Ádám vette feleségül. (Látható, hogy már ekkor sem volt könnyű különbséget tenni kuruc és labanc „érelmű” családok között. Hiszen az idők során nemcsak egy családnak, de egy-egy történelmi személyiségnek is gyakran változott az elkötelezettsége.)

Festetics Pál például mindkét vejét igyekezett a király pártjára állítani, ami Balogh Ádám esetében nem sikerült, hiszen ő haláláig kitartott a fejedelem mellett (igaz, nem is emeltetett nemesi kastélyokat). Másik veje viszont, a Peczovicz, mikor látta, hogy gyöngül a felkelés, elpártolt Rákóczitól. El is nyerte érte a jutalmát: visszakapta korábban elkobzott pápakovácsi birtokát. Igaz, a nevéből képzett jelző, a „pecsovics”, azóta is a kétkulacsos, áruló politikusok megbélyegzésére szolgál.

A keszthelyi birtok alapjait F. III. Pál (1722-1782) vetette meg. Iskoláinak elvégzése után hivatalnoki pályára lépett, s egyre feljebb hágott a hatalom grádicsain: előbb a kőszegi kerületi táblánál joggyakornok, 1749-ben Sopron vármegye alispánja, 1751-ben a vármegye országgyűlési képviselője, később a bécsi központi hatóságoknál töltött be fontos beosztásokat: 1758-ban udvari, 1759-ben kancellári tanácsossá nevezték ki. Főként pénzügyi és jogi vonatkozású ügyek szakszerű intézésével nyerte el a királynő bizalmát. Mária Terézia indítványára 1762-től az udvari kamaránál tevékenykedett. (Tudjuk, hogy a kamara 1848-ig az állami pénzügyek kezelésével megbízott kormányzékot jelentette, s mint ilyen, az ez idő tájt nagyvonalúan építkező főurak kedvelt hivatala volt. L. Grassalkovich Antal példáját.)

Festetics III. Pál nagyon sokat tett Keszthely felvirágoztatásáért. (Tudjuk, hogy 1739-től Keszthely a hatalmas F. birtok igazgatási központja.) Mesterembereket

telepített le, a város forgalmát pedig azzal növelte, hogy a királynőtől – kiváló kapcsolatait felhasználva – hetivásár-tartási jogot kért Keszthelynek. Új népiskolát és háromosztályos gimnáziumot indított. Ő fizette az iskola tanítóit, gondoskodott a szükséges könyvekről és a téli tüzelőről.

Bár F. Pált Bécshez kötötte hivatala, családja nem a császárvárosban, hanem Keszthelyen élt. Itt nevelkedett György (1755-1819) is, a család talán legismertebb tagja. Édesanyja, Bossányi Júlia „magyar érzelmű” asszony lévén, nyolc gyermekét is magyar anyanyelvűnek nevelte, ami bizony nem volt túl gyakori az akkori előkelő családok körében.

F. György kiváló nevelésben részesült, ami főként Kollár Ádámnak, az udvari könyvtár igazgatójának az érdeme. Kollár tanította meg például F. Györgyöt latinul, németül, franciául; később az ifjú az angol és az olasz nyelvet is elsajátította. Miként az már a családban hagyománynak számított, ő is katonatiszti pályára lépett, ám felvilágosult szelleme itt is kiütközött. 1790-ben több tisztársával együtt beadvánnyal fordult az országgyűléshez, amelyben kérte, hogy a magyar katonaság – béke idején – itthon állomásozzék, a vezénylet magyar nyelven történjen, és töröljék el a testi fenyítést. Ez nagyon nem tetszett az uralkodónak, II. Lipót kegyvesztetté nyilvánította az ifjú katonatisztet, és büntetésül Belgiumba helyeztette át.

1791-ben Festetics György lemondott tiszti rangjáról, és visszavonult Keszthelyre gazdálkodni. Apja, F. Pál halála után a birtok elég rossz állapotba került: elhanyagolt volt, korszerűtlen és adósságokkal terhelt. Az „új földesúrnak” Nagyváthy János személyében sikerült alkalmas embert találnia a jószágkormányzói posztra, aki mindenben segítette a nagybirtokos reformatori törekvéseit. Együtt lassan az egész birtok gazdálkodási rendszerét átalakították.

F. György 1797-ben megalapította Európa első mezőgazdasági főiskoláját, a Georgikont, melyet egy 900 holdas tangazdaság egészített ki. A főiskola kezdetben csak az uradalom számára nevelt szakképzett gazdatiszteteket és gazdasági alkalmazottakat, később, 1801-től mindenki számára nyilvánossá tették, s a tehetséges, szorgalmas, de szegényebb sorsú diákokat ösztöndíjban részesítették. A hallgatók felvételénél, s az ösztöndíjak odaítélésénél F. György sem felekezeti, sem nemzetiségi megkülönböztetést nem alkalmazott.

F. György korának egyik legműveltebb főura, nemcsak a korszerű gazdálkodás hazai és külföldi tapasztalatait tartotta számon, de a humán tudományok és művészetek értő, bőkezű mecénása is volt. Különösen a magyar irodalom pártolásával írta be nevét a hazai kultúrtörténetbe: ő tette lehetővé pl. Virág Benedek műveinek kiadását, de hozzájárult Görög Demeter Magyar atlaszának megjelentetéséhez is. Ő készítette 1797-ben az első nagyobb méretű balatoni vitorlást, a Phönixet, amely egyben az első menetrendszerűen közlekedő hajó is volt.

1817-ben megrendezte a Helikon ünnepségeket, amely, bár formálisan az uralkodó születésnapjához kötődött, a diákifjúság és a kortárs írók és költők nagy seregszemléje is volt egyben. Olyan, máig ismert nevek szerepeltek a programon, mint Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor, Pálóczi Horváth Ádám és Dukai Takách Judit. Kazinczy Ferencet is meghívták, aki bár nem tudott elmenni, verssel köszöntötte az ünnepséget.

A kastély kialakításában több generáció is kivette részét. 1745-ben F. Kristóf kezdte el az építkezést, majd F. Pál és György folytatta. Az épületegyüttes arculatát főként Hofstädter Kristóf, az uradalom „első kőműves mestere” formálta. Hofstädter három évtizeden át szolgálta a családot, a leltár sok tervét őrizi, köztük templomok, belső díszítmények, oltártervek, díszkutak rajzát. Ezekből több megvalósult, nagy részük azonban csak terv maradt. Mindenesetre az a nagy munka, amelyet F. Pál 1769–1770 között végeztetett, Hofstädter irányításával zajlott.

Az 1792-es, F. György által kezdeményezett átalakításról ezt olvashatjuk: „az új kastély egészen kivakoltatik”. (Ez nem jelent szükségképpen új épületet, csak új szárnyat.) Tudjuk, hogy 1799-ben felépült az ún. északi szárny, 1799–1801 között pedig a nagykönyvtár. Ezeknek a terveknek az elkészítéséhez Fischer András tanácsost, a bécsi akadémia professzorát hívták meg, de végül nem az ő elképzelései, hanem az uradalmi építész, Rantz János György tervei valósultak meg.

A korabeli dokumentumok több helyi mester nevét is megőrizték, tudjuk például, hogy a könyvtár kőlapjait Zitterbart József kőfaragó rakta le, a lakatosmunkát Dobrolán József végezte, a kastély kályháit pedig Pittermann József gelencsér rakta. De ismerjük a könyvtár parkettjének és bútorainak mesterét is: Kerbl Jánosnak hívták. (Ezeknek a berendezéseknek nagy része ma is tisztességgel szolgál.)

A mai kastély képe leginkább az 1883–1887 közötti átépítéseket tükrözi. (F: Tasziló rendelte meg a bécsi Rumpelmayer Viktortól.) A kert is átalakult, mintegy 72 holdasra bővült, s barokk ízlésű díszkút került bele. Noha a II. világháborúban a kastély berendezésének és képeinek egy része „elkallódott”, 1974-ben, a gondos feltáró (és gyűjtő) munkát követően sikerült megnyitni a kastélymúzeumot.

Dég

A község a Mezőföld délnyugati részén fekszik. A Festetics család 1769-ben vásárolta meg az itt található földek nagyobb részét. Tudjuk, hogy a XIX. század első éveiben erős fellendülés következett be a gabonatermesztésben, s ez a konjunktúra az itt gazdálkodó, főként búzát termelő Festeticseket is kedvezően érintette.

A dégi kastélyt F. Antal építtette, valószínűleg 1815–1819 között. A tervezéssel a fiatal Pollack Mihályt bízta meg, aki a környéken több nagy építkezést is irányított. A többi között ő vezette a nagylángi Zichy kastély átépítési munkálatait is.

Pollack követte az új divatirányzatot: az épület a bécsi barokk helyett a francia földről kiinduló klasszicizmus jegyeit viseli magán. Ezeket a nyugodt, méltóságot sugárzó vonalakat egészíti ki a tó partjára tervezett „holland ház”, amely viszont színes mozgalmasságot sugároz. Az épület alaprajzának különlegessége, hogy az ovális díszterem az egyik, a kert felé néző, kissé előreugró sarokban kapott helyet. Vélhetően F. Antal kívánságára lett ilyen szokatlan a díszterem elhelyezése, mert a házigazda – a magyarországi szabadkőműves páholy nagymestereként – itt rejtve rendezhette a mozgalom gyűléseit.

A kastély körül hatalmas angolparkot alakítottak ki, valószínűleg szintén Pollack terve alapján. Hogy ez mikor épült meg pontosan, azt nem tudjuk, viszont a *Hasznos Mulatságok* című korabeli folyóirat 1817-ben már úgy írt róla, mint ami „nagyságra, s ritkaságra nézve felül múlja a kismartoni, pápai, tatai, csákvári parkokat”. Mindenesetre az biztos, hogy a kertet ideális természeti környezetbe tervezték: szelíd lankák és romantikus patakok közé. Benne téglaszegélyes utak kanyarogtak.

Az építkezést Pestről irányította a fiatal Pollack, a munkálatokat a helyszínen egy székesfehérvári építőmester vezette. Együtműködésük olyan jól sikerült, a Festetics család annyira meg volt elégedve az elkészült épülettel, hogy Pesten épülő palotájuk tervezésével is őt bízták meg.

A kastély berendezése a II. világháborúban teljesen elpusztult.

Grassalkovich család

Gödöllő

Grassalkovich Antal (1694-1771), a családi birodalom megteremtője, a Nyitra megyei Ürményben született, nem túlságosan gazdag, de egy évszázaddal korábban nemesi rangot kapott családban. A szülők anyagi lehetőségein felül támogatják fiuk taníttatását, s ezzel megalapozzák a XVIII. század egyik legfényesebb karrierjét.

G. Antal középiskoláit a nyitrai kegyesrendi atyáknál és a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Kiváló ügyvédek mellett folytat joggyakorlatot, előbb a budai kerület kamarai ügyvédje, később koronaügyésszé nevezik ki, s ezzel a 26 éves fiatalember máris a hivatalnoki kar legfelső rétegébe került. 1732. május 26-án bárói rangot kapott, előkelő címerrel, amelynek zöld mezejében torkán nyíllal átlőtt hattyú látható.

Életének talán legfontosabb dátuma 1741. szeptember 11-e, amikor az osztrák örökösödési háború következtében nehéz helyzetbe került Mária Terézia a pozsonyi diétán a magyar rendekhez fordult támogatásért. Tudjuk, hogy a királynő külön is kérte a kiváló kapcsolatokkal rendelkező G. Antal segítségét; mintegy előre megtervezték a „színpadi” eseményeket. G. Antalnak nagy szerepe lesz tehát abban, hogy elhangzik az a bizonyos „Vitam et Sanquinem!”. Nem is maradt el érte a jutalom: két évvel később grófi címet kapott a királynőtől.

1748-tól tíz éven át második koronaőr. Főispán, előbb Arad, később – egészen haláláig – Nógrád vármegyében. Legfontosabb hivatalát azonban – melynek segítségével a családi birodalom alapjait megvetheti – akkor nyerte el, amikor kinevezik a Magyar Kamara elnökévé, ami annyit jelent, hogy ő a kincstár és annak jövedelmeinek legfőbb felelőse. Hiszen G. Antal páratlan karrierjét nemcsak udvarhűségével alapozta meg (bár nyilván ez is kellett hozzá), hanem szívós, évtizedeken át folytatott birtokszerzésével, amelyet jól kötött házasságai is elősegítettek.

Grassalkovich, mint a török idők után a tulajdonviszonyok rendezésére felállított Újszerzeményi Bizottság vezetője, jól látta a „felsőház” birtokviszonyainak

alakulását, és lehetősége nyílt arra is, hogy a megszorultaktól olcsón vásároljon földet. G. Antal birtokait jelentősen gyarapította továbbá második házassága, melyet a gazdag Klobusitzy Krisztinával kötött. És ha mindez még nem volna elég, ingatlanjainak száma növekedett a különleges királyi adományokkal, valamint a hátralékos fizetések fejében kapott földekkel (donatio mixta).

Érdemes föltérképezni a birtokgyarapodás földrajzi viszonyait is. Grassalkovich először szülőhelyének környezetében vásárolt: Csolnok, Gyarak (innen származik nemesi előneve), Endréd, Déménd, majd ezután következett a családi birodalom későbbi központjának számító gödöllői birtok megvétele. A további bővülés helyszíne főként Pest megye (Isaszeg, Örkény, Ecsér, Csömör, Kerepes stb.). Hogy miért éppen a főváros környékét választotta, ennek több oka is lehet. Egyrészt: a törökök utáni állapotok itt könnyebb birtokszerzést tettek lehetővé, másrészt: mint budai kamarai ügyész, ide kötötte hivatása, harmadrészt: távoli célja nyilván egy – a főváros körül kiépített – egységes birtokrendszer volt. (A Grassalkovich birodalom nagyságát érzékeltetendő csupán néhány adat: a gyorsan gyarapodó főúr 1748-ban már 12 községet, 25 pusztát – mintegy 135 ezer kataszteri hold területtel – mondhatott magáénak.)

G. Antal, aki több tucat vidéki kastélyt, városi palotát, gazdasági épületet, templomot, kálváriát építtetett, és még több ilyen építkezést ösztönzött, Magyarországon korábban ismeretlen életmódot, magatartást testesített meg. Ezt a társadalmi szerepet (divatos szóval: „attitűdöt”) nemcsak a birtokszerzés motiválta, de mindenképpen az állandó építőtevékenység, az építészeti mecénatúra jellemezte. Úgy látszik azonban, hogy ez az építkezési láz csak részben függött össze a család vagyoni helyzetével, nyilván sok pénz is kellett hozzá, de nemcsak az, hanem megfelelő udvari előmenetel is, amelyet a „státuszépítkezések” azután még inkább megalapoztak.

Mármost rátérve a gödöllői családi rezidencia megtervezésére és megépítésére, azt mondhatjuk, már a hely kiválasztása is tanulságokkal szolgál. A nagy kastélyépítő „vállalkozó” szerint (aki, úgy látszik, nem volt bizonyos lélektani érzék híján sem): „Nagy ember lévén, ne lakjál mindenkor a városban, hanem közel hozzá, mind azért, hogy megkeressenek azok, akinek szüksége vagyon rád, mind pedig, hogy a cselekedetire vigyázó (cirkáló) embertül ment lehess, mikor csak tetszik.” Ha pedig a

már elkészült épületre vetünk egy pillantást, mindjárt feltűnik, hogy itt az érkezőnek „nem kellemes kerten át vezet az útja, nem is egy barátságos udvar szárnyai között, mint más kastélyoknál szokás, hanem egy várszerűen magasodó, feljáróval ellátott hatalmi jelvény elé járul”. Nem befogadják, hanem bebocsátják, ami világosan jelzi a házigazda és a vendég közötti rangbeli különbséget.

A gödöllői kastély építéséhez valószínűleg 1744-ben fogtak hozzá, s lépésről lépésre bővítették. Azt tudjuk, hogy 1751-ben a kastély ura itt látta vendégül Mária Teréziát. Lehet, hogy ez a látogatás indította el a további bővítési munkálatokat, amelyek egészen 1785-ig tartottak. A díszterem belső kialakítása például 1758-ban készült el. Egy évvel későbbre datálhatjuk a Schönbrunn hatását mutató, vörösmárvány oszlopokon nyugvó, középső erkélyt és az új budai palotára emlékeztető kettős kupolát. A különböző építési korszakok tervezőit nem ismerjük. Arra viszont van adat, hogy az építési munkálatokban a pesti Mayerhoffer András bizonyosan közreműködött. Azt viszont csak feltételezzük, hogy a terveket (vagy azok egy részét) a királyi palota építésénél is foglalkoztatott kamarai vagy udvari építész, Nikolaus (Niccolo) Pacassi készítette.

Mindenesetre az elkészült gödöllői Grassalkovich kastély – tekintettel nemcsak az építető magas társadalmi rangjára, hanem a kivitelezés színvonalára is – az elkövetkező nagy kastélyépítkezések (pl. a péceli Ráday-, a geryeszegi Teleki-, a gácsi Forgách, vagy a nagytétényi Rudnyánszky-kastély) mérvadó mintájává vált.

A birtokot G. Antal halála után fia, II. Antal örökli, kinek „uralkodása” idején a kastély már veszít jelentőségéből. Csak a napóleoni háborúk idején nő meg – átmenetileg – a szerepe: rövidebb-hosszabb ideig hajlékot nyújt az uralkodóház idemenekült tagjainak. 1848-ban pedig felváltva szolgál különböző csapatok főhadiszállásául.

A Grassalkovich birodalom 1827-ben csődbe jut, 1841-ben meghal a család utolsó tagja, G. III. Antal is. Ekkor a birtok átmenetileg Hédervári Viczay Károly tulajdonába kerül, utána Sina György, majd fia, Sina Simon lesz a tulajdonos. Tőle egy belga bank vásárolja meg, mígnem a kastély végleg a magyar kormány birtokába jut, hogy itt alakítsák ki a mindenkori királyi rezidenciát. Gyakran megfordul itt Ferenc József és felesége, Erzsébet királynő (aki különösen kedvelte Gödöllőt), de Valéria

főhercegnő is sűrűn szerepelt az előkelő vendégek listáján. 1920 után pedig Gödöllő lesz Horthy Miklós kormányzó állandó nyaralóhelye.

A kastélyon az utolsó nagy átalakítási munkálatok Ferdinand Kirschner udvari építész vezetésével zajlottak. A főhomlokzat szárnyainak belső tereit átalakították, a déli oldalt pedig – a többi között – kocsiszínnel, udvarmesteri épülettel, pálmaházzal bővítették. Az épület egészen a II. világháború végéig kormányzói rezidenciaként működött, azután hosszú évtizedekre szovjet és magyar katonaság költözött a falai közé. De volt itt szociális otthon, szükséglakás, polgári védelmi raktár stb. Mindezen „megpróbáltatások” következtében a kastély állaga vészesen leromlott.

A szakszerű helyreállítás az 1980-as években kezdődött el, majd az 1990-es években felgyorsult. A beruházás első üteme 1996-ban zárult, amikor átadták a kastély restaurált központi szárnyait. A felújítási munkálatok tovább folytatódnak. Örvendetes, hogy a kastély egyre inkább megfelel legújabb funkciójának: kulturális és idegenforgalmi központ lesz. Évenként mintegy háromszázezer látogató keresi fel.

Hatvan

Grassalkovich Antal 1746-ban vásárolta meg a hatvani uradalmat, s mintegy tíz év múlva kezd el építkezni az uradalom központjában, Hatvan városában. Ennek az első változatnak az építőmesterét nem ismerjük. Tudjuk viszont, hogy az 1763-tól végzett bővítési munkálatokat Grassalkovich uradalmi építésze, Jung József irányította. Jungot egyébként Grassalkovich ajánlására bízzák meg a Podmaniczkyak aszódi kastélyuk átépítésével. A hatvani épület nem is annyira a tulajdonos személyes használatára készült, inkább az uradalmi központot – a hatalmat – reprezentálta.

Az 1860-as években a kastélyt a Hatvany-Deutsch család vásárolta meg. Hatvany Lajos báró, a bőkezű irodalom pártoló idején sok művész, irodalmár megfordult itt. Thomas Mann naplójegyzeteiben is megemlékezik a kastélyban tett látogatásáról, ezt írja 1936. június 10-én: „kései vacsora a hatvani kastélyban. Jó alvás a baldachinos ágyban”.

Az épület jelenleg is a kultúra céljait szolgálja: itt működik a Grassalkovich Művelődési Központ.

Máriabesnyő

Besnyő már a honfoglalás idején lakott terület volt, ám a török pusztítás után már úgy szerepel a XVIII. századi iratokban, mint Gödöllőhöz tartozó, lakatlan puszta. Amikor Grassalkovich Antal megvásárolta a gödöllői birtokot, a besnyői puszta is a tulajdonába került.

Grassalkovich felesége kápolnát akart építtetni Besnyőn, s az első kapavágások egy csontból faragott szobrocskát fordítottak ki a földből. A XII-XIII. századi faragvány Szűz Máriát ábrázolta. A besnyői Mária-templomot 1761. augusztus 15-én szentelték fel. Később ugyanitt kapucinus kolostort is emeltek

Az altemplomból nyílik a Grassalkovichok családi kriptája. Itt helyezték örök nyugalomra a birodalomalapító G. Antalt, majd feleségét is. Itt nyugszanak továbbá – szintén feleségükkel együtt – Grassalkovich II. és III. Antalok.

Károlyi család

Füzérradvány

Az oklevelek tanúsága szerint a füzérradványi károlyi kastély elődjét Réthey Péter építtette. A falu neve akkor még Radvány volt. Fényes Elek Geographiai szótárában, amely az 1850 előtti állapotokat tükrözi, a többi között ezt olvashatjuk a településről: „Sweiczi tehenészet található benne. Határa hegyes, völgyes, de elég termékeny. Az uradalom feje gr. Károlyi István.” A szerző kastélyról tehát nem tesz említést, holott egyébként minden romot felsorol.

Úgy tudjuk, hogy Károlyi István (1787-1881) az 1850-es években nem lakja a kastélyt, mert főként az uradalom központjában, Fóton tartózkodik. Ez idő tájt az épület inkább gazdasági célokat szolgált. Fellendülésre csak az 1850-es évek után kerül sor, amikor Károlyi István Ede fiára (róla korábban már megemlékeztünk) hagyja a birtokot. Ede pedig megnősül, újdonsült feleségével Radványra költözik, s nagyszabású átépítési munkálatokba kezd.

De ne szaladjunk ennyire előre az eseményekben. Az első Károlyi, akinek a neve ott szerepel a képzeletbeli birtoklapon, Károlyi László (1614-1689). Ő 1686-ban I. Lipóttól kapta a birtokot, kárpótlásul, talán mert elsőszülött fia, Mihály, a Thököly hadai ellen vívott ütközetben vesztette életét. Károlyi László Szatmár megye főispánja volt, a stallumot azután egyetlen életben maradt fiára, Sándorra (1669-1743) hagyományozta.

A radványi birtokot azután sorban örökölték a Károlyi-fiúk: Károlyi Ferenc (1705-1758), Károlyi Antal (1732-1791), Károlyi József (1768-1803), de egyikük sem telepedett meg itt véglegesen. Tény, hogy a radványi kastély a XIX. század közepéig nem volt állandó tartózkodási helye a családnak. Inkább afféle uradalmi központként működött, s elsősorban gazdasági célokat szolgált.

Az azonban bizonyos, hogy a környék vadakkal teli erdőségeiben évenkénti rendszerességgel nagy vadászatokat rendeztek. A legszebb trófeákat pedig a kastély lépcsőházában állították ki.

Tudjuk, hogy a kastély sokszor került zálogbirtokosok kezére, ezért Mária Terézia visszaperelte a Károlyiaktól, és 1773-ban Győry Ferencnek adományozta. Károlyi Antal csak két év múlva tudta visszavásárolni a birtokot Győrytől.

Vajon milyen képet mutatott a kastély a XIX. század elején? Egy 1808-ból származó összeírás szerint az épület L alakú volt, kétszintes, tetőzete részben „olaszos”, azaz manzardos, részben hagyományos, nyeregtetős. Az épület végén „rundellák”, másként sarokbástyák állhattak. A belső tereket helyenként boltozattal, másutt síkfödémmel fedték.

A déli szárny emeletén háromablakos ebédlőtermet alakítottak ki, amelyben 24 darab, bőrrel bevont karosszék és egy kecskelábú asztal állott. Az emeleten folyosó húzódott végig, amelyből több különböző méretű szoba nyílt. A szobák padlója többnyire fenyőfából készült, télen a meleget zöldcsempés kályhák adták.

Akkor még az épület alsó szintjét a kastély urai egyáltalán nem lakták, csupán gazdasági célokra szolgált, raktárakat, kamrákat és cselédszobákat helyeztek el itt.

Károlyi István életrajzával az előző, a család történetét feldolgozó fejezetben már bővebben foglalkoztunk. Tudjuk, hogy bőkezű mecénás volt, de elsősorban nem Radványban, hanem Fóton építkezett. A radványi birtokot még életében (1843-ban) átadta Ede fiának, aki évekig nem törődött vele, amikor azonban 1851-ben megházasodott (felesége: gróf Korniss Klarissza), az új otthont Radványra tervezte.

Károlyi Ede, az új tulajdonos, a nagyszabású felújítási munkálatokkal a család építészt, Ybl Miklóst bízta meg, azzal, hogy a korábban főként gazdasági célokra szolgáló uradalomból reprezentatív családi hajlékot formáljon.

Ede gróf azonban nemcsak a megbízást adta ki, hanem folyamatosan ellenőrizte az építkezést, sőt már a tervekbe is beleszólt. Úgy hogy, gyanítható, Ybl nem is vihette végig a befejezésig a felújítást. Mindenesetre a „kilátótorony” alatt elhelyezett emléktábla szerint, a kastély építtetője: Károlyi Ede.

A déli szárny átépítése 1857–1859 között zajlott, tudjuk, hogy a lépcsőfeljárat terveit Zitterbarth János (1826-1882) készítette. Itt érdemes megemlítenünk, hogy a Zitterbarth család a XIX. század egyik legnevesebb építész családjának. Idősb Z. János és Z. Mátyás Bécsben szerzett mesterlevelet. János 1803-tól már Peten működött, 1817-ben a lipótvárosi, 1822-ben pedig a régi józsefvárosi templomot építette, Mátyás 1815-

ben Pesten tervezte az egyik első négyemeletes bérházat. A füzérradványi építkezésen közreműködő ifjú Zitterbarth Jánosról a Művészeti Lexikonban ezt olvashatjuk: „építész, 1848-1849-ben járt a bécsi akadémiára. Munkásságához konkrét mű nem kapcsolható.” Konkrét mű alatt itt bizonyára nagyobb horderejű, önálló tervezés értendő.

A kastély festményeit Györgyi (Giergl) Alajos (1821-1863) készítette. Ő a korszak egyik legkedveltebb arcképfestője, sorra járja a vidéki kastélyokat, s megörökíti az előkelő lakókat. Kiváltképp az Andrássy, a Forgách és a Lónyay családok kedvelték, de a Károlyiaknál is gyakran vendégeskedett. Györgyi 1859-ben járt az ifjú Károlyi házaspár füzérradványi birtokán. S ha már a festőknél tartunk: azt is tudjuk, hogy 1868-ban Paál László tanította a Károlyi-grófkisasszonyokat rajzolni.

1879-ben meghalt a birtok tulajdonosa, Ede gróf. Az örökös: Károlyi László, aki feleségével, Apponyi Franciskával az addig csendes, vidéki életet élő kastélyba új szint hoztak. Főként a belső tereket szépítették. Bécs, Firenze, Velence híres régiségkereskedőinél reneszánsz bútorokat, textiliákat, szobrokat, faragványokat, ajtó- és kandallókereteket vásároltak.

A neoreneszánsz szellemben fogant terveket ezúttal Albert Pió, milánói születésű bécsi építész készítette 1907 körül. Ekkor alakították ki a fekete-fehér-vörös márvánnyal burkolt, ún. márványfolyosót, valamint a két csavart vörösmárvány oszloppal díszített szalont. A grófnő, aki jó ízléssel irányította a szobák belső kialakítását, válogatta a kárpitokat, a festményeket, a szobrokat, az egyik emeleti szobát lakta, ahová csillagmintás parkettát rakatott.

A következő generáció: Károlyi István (1898-1967) és felesége, Windischgrätz Mária Magdolna érdekes kísérletbe kezdett. Tudomásunk szerint a grófi családok történetében először, felismerték a jól megépített, szépen berendezett, vidéki luxushajlékokban rejlő idegenforgalmi lehetőséget, s a radványi kastélyt luxusszállóvá alakították át, s mint ilyen évekig eredményesen is működött.

Az átalakítási munkálatokkal – egy budapesti belsőépítészt – Lehoczky Györgyöt bízzák meg. Az ún. kastélyszálló zavartalan működése érdekében néhány technikai átalakítást is elvégeznek: a nagyszalont például hármasszáró

szerkezettel látják el, de ekkor készül a recepciós pult, s a lépcsőház faburkolata és színes üvegablakai.

A kastély legértékesebb tárgyait a márványfolyosóról nyíló termekben helyezték el, ezt a szárnyat ugyanis a tulajdonos fenntartotta magának, de különben a vendégek vadászhattak, kocsikázhattak, lovagolhattak, úszhattak, sőt téli délutánokon szánkázhattak is, s utána a kandalló körül – egy kis szilvórium mellett – melegedhettek, éppen úgy, miként a grófi család tagjai.

A kastélyt 1945-ben államosították, de Károlyi István – ellenállási múltjára tekintettel – visszakapta a család ősi hajlékát. 1948-ban azután végleg kisajátították az épületet. Ma a földszinti termekben történeti enteriőr-kiállítás látható, nagyszalonja és díszebédlője előkelő fogadások és bálók színhelye.

Fót

A Károlyiak 1809-ben vették meg az uradalmat. A mai épület helyén – az 1810-es összeírás szerint – „egy kis kastélyformára épült ház” állott. Ezt alakították, bővítették, modernizálták a família egymás után következő tagjai, míg nem – főként Károlyi István ideje alatt – elkészült a gyönyörű családi rezidencia.

1810–1811-ben emeletet húztak az épületre, később házikápolnával, majd a 30-as években földszintes oldalszárnyakkal és a mai portikusszal bővítették. Az átalakítást Koch Henrik – a Károlyiak kedvelt építésze – tervezte, a kivitelező pedig Lambrecht Hacker pesti építőmester volt.

Az 1840-es évek végén Ybl Miklós kapott megbízást újabb átépítésre, s a kastély ekkor nyerte el a mai – végső – formáját. Ybl – a család ösztönzésére – először teljesen új épületet gondolt el a „toldozott-foldozott ház helyére”: árkádokkal, loggiákkal, portikuszokkal, felhajtókkal, külön vendég-, cseléd- és fürdőházzal. Egyik rajzon az épületnek zárt udvart tervezett, és közepén kerek, klasszicizáló csarnokot. Valamennyi elképzelés szimmetrikus elrendezést mutat.

Költséghímélés miatt azonban a korábbi épületrészeket megtartották, csak a kastély két végén, a „toldalékokon” történt lényeges átalakítás. Ybl a végül

végrehajtott változtatásokkal arra törekedett, hogy klasszicista stíluseszményének megfelelően megteremtse, illetve visszaállítsa az épület-együttes szimmetriáját. A földszintes oldalszárnyakra emeletet húzatott, s az így kialakult párkányeltéréseket az ún. bábos attika alkalmazásával igyekezett kiegyenlíteni. A földszintes ablakokat vállpárkányon nyugvó, félkörívű „vakárkáddal” zárta le.

Ybl munkája a fóti római katolikus templom is. „István dédapám buzgó katolikus volt, és szenvedélyes templomépítő”, írja emlékirataiban Károlyi Mihály. A „dédapa” 1845-ben adott megbízást az akkor még fiatal építésznek a tervek elkészítésére. Erre az elhatározásra főként az indította, hogy 1844-ben elhunyt második felesége, Esterházy Franciska, s méltó nyughelyet kívánt neki – de később a család többi tagjának is – biztosítani. Az építkezést csak 1851 tavaszán kezdték meg, miután Károlyi István kiszabadult a börtönből. 1854-ben fogtak a falfestéshez, s még ugyanebben az esztendőben felállították a salzburgi Moser Lajos által készített orgonát is.

A művészettörténészek szinte egyöntetűen állítják, hogy a fóti templom már világosan megmutatja Ybl jelentős kompozíciós erejét, amely később, legnagyobb munkáiban, még jobban kiteljesedik. „A templomot nem egymagában, társtalanul állítja a falu főterére, hanem az árkados plébániával és iskolával nagyvonalú, részarányos együttesbe foglalja, sőt mind a három épületet mesterséges feltöltésre helyezi.” Erre a feltöltésre azonban, jegyezzük meg, nemcsak a kompozíció – a látvány – miatt volt szükség, hanem a mesterséges domb biztosította a kriptatemplom kellő megvilágítását és talajvíz-mentesítését.

Ybl Ervin, aki, bár Ybl leszármazott, de elfogultsággal egyáltalán nem vádolható, sőt, sokszor igen kemény kritikával illeti a mestert, a fóti templomról nagyon dicsérően nyilatkozik: „Sikerült a tömegek kiegyensúlyozása, a függőleges és vízszintes tagolásnak egymáshoz való viszonya, kifogástalan a nyílásoknak, a díszítményeknek a falfelületekhez való aránya.”

Mármost, ha a fóti kastéllyal kapcsolatos személyes emlékeket akarjuk összegyűjteni, szerencsénk van, hiszen az egykori tulajdonosok között többen is írtak – megemlékeztek – az itt töltött évekről.

Károlyi Mihály a fóti időkből főként a könyvtárra, és első olvasmányélményeire emlékezik. Meg a nevelőnőkre. És a királynőre: „Fót kedvelt lovaglóterepe volt Erzsébet királynénak. Emlékszem, gyakran megállt a kastély előtt, leszállt a lováról, és maga ügyelt rá nagy gonddal, hogy jól lássák el, megetessék, megitassák. Ott kint, állva fogyasztott el egy pohár tokajit, és egy-két szelet kétszersültet, de a házba nem tért be.”

Vajon miért nem lépett be a magyarok által annyira kedvelt Sisi a fóti kastélyba? Károlyi László, aki ma – mintegy ötven évi emigráció után – újra egykori lakóhelyén, a fóti kastélyban él, erre – egy vele készített interjúban – a következő magyarázatot adta. „Igen, Erzsébet királynő gyakran járt itt Fóton, például a nagy falkavadászatokon, de a kastélyba sohasem lépett be. Ez politikailag nem lett volna kívánatos. Érdekes história ez. Ükapám, Károlyi István, a reformok lelkes híve, Széchenyi köréhez tartozik, jelentékeny összeggel támogatja a Tudományos Akadémia létrehozását, alapítója az első magyar írói segélyegyletnek is. 1848-ban Fóton nemzetőrséget szervez, saját költségén huszárezredet állíttat fel. A Károlyi-huszárok jól verekednek Klapka vezetése alatt. A szabadságharc bukása után Károlyi Istvánt bebörtönzik, majd váltságdíj ellenében szabadul. A kiegyezés lelkes híve, később Pest vármegye főispánja. Bőkezű mecénás, korán fölismeri Ybl Miklós tehetségét, vele építteti pesti palotáját, a fóti templomot és a kastélyt. Erzsébet királynő nagyon szerette az ükapámat, de 48-as múltja miatt hivatalosan sohasem léphette át kastélyát, ezért az istállók mellett egy szobát építettek, ahol a királynő a vadászat előtt és után átöltözhetett. Így fogtak ki a politikán. Amikor ükapám meghalt, Erzsébet eljött és megkoszorúzta a sírját.”

Károlyi László arra a kérdésre, milyen hely is volt Fót, így válaszolt: „Gyönyörű, gyönyörű hely volt. Emlékszem a parkban a nagy fákra: fekete diókra, platánokra. Nagyon sok időt töltöttünk kint a szabadban. Lovagoltunk. Aztán a nagy falkavadászatokra emlékszem, Alagról indultunk a kopókkal. Hét éves koromban kaptam az első légpuskát. És nyolc múltam, amikor az apám egy 22-essel ajándékozott meg. Játékpuskánk sohasem volt, én azt tanultam, hogy emberre még játékból sem szabad ráfogni a fegyvert.”

A kastélyban hosszú ideig a Károlyi István nevét viselő „gyermekváros” működött. A kastély egyik lakosztályát jelenleg a Károlyi család leszármazottja, a már idézett Károlyi László bérlő, aki mintegy ötven évi emigráció után tért haza régi otthonába. „Jól van ez így”, vélte László gróf, aki meg sem próbálta – holmi kárpótlás címén – visszaigényelni a család egykori tulajdonát. És nemcsak azért nem, mert védett nemzeti tulajdon... (A lakosztály a kastély baloldali szárnyában található, és – erre is ügyelt a régi-új lakó – éppen annyi bérleti díjat fizet, mint az épület más bérlői.)

Károlyi László feleségével, Dálnoki Erzsébettel létrehozta a Fóti Károlyiak Alapítványt, amely „a család történelmi, kulturális örökségét gyűjti és őrzi a jövő nemzedékei számára”.

Nagymágocs

A Károlyi család egyike a legrégebbi főnemesi famíliáknak. Ősei a Kaplon-nemzetségtől származtatják magukat, azon nemzetségek egyikétől, amely még a honfoglaláskor szerzett magának szállásterületet. A Kaplon-nemzetség Szatmár vármegyében telepedett le, és idővel több ágra oszlott. Ezek közül több család már kihalt (mint pl. a Csomaközy, Vetéssy, Vaday). A Károlyiak azonban túléltek az évszázadok viharait, a terebélyes család néhány tagja ma is él, s őrzi az ősök emlékét.

Mielőtt sorra vennénk a család nevezetes tagjait, és a hozzájuk tartozó legfontosabb eseményeket, idézzük Károlyi Mihály, a „vörös gróf” néhány idevágó gondolatát: „A Károlyiak mindig lázadók voltak családi hagyományaik szerint, de ugyanakkor nagyon hangsúlyozottan katolikusok is... Károlyi Sándor tábornok például a XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharc után kapta meg a grófi címet. A tábornok Rákóczi oldalán a Habsburgok ellen harcolt, de azután 1711-ben megkötötte velük a szatmári békét, s a császár jutalmul adományozta neki a Károlyi-birtokok legnagyobb részét...A Károlyiaknak három hagyományuk volt: a bigott katolicizmus, a Habsburg-ellenesség és a francia ancien régime iránti rokonszenv, amely onnan ered, hogy a Dillonok révén rokonságban álltak a francia arisztokráciával, a Polignac, a Maillet és más családokkal.”

A Károlyi Mihály által emlegetett őse, Károlyi Sándor (1668-1743) életútját érdemes kissé közelebbről is szemügyre venni, hiszen jól jellemzi a család kettős elkötelezettségét. Károlyi Sándor, a haditudományokban járatos, kiváló képességű „tábornok”, amikor 1703-ban kitört a Rákóczi felkelés, ő volt az első, aki – mint Szatmár megye főispánja – Dolhánál a felkelt kurucokat szétverte. Bécsben mindemellett gyanakvással viseltettek iránta, mert korábbi magatartását, közismert hűségét az alkotmányhoz és jó kapcsolatait a lázadó főurakkal, úgy értékelték, ez összeegyeztethetetlen a lojalitással, az uralkodó iránti föltétlen hűséggel. Károlyi Sándor természetesen értesült ezekről a véleményekről, és sértettségében, bosszúból vagy félelmében (esetleg mind a három tényező együttes hatására) Rákóczi pártjára állt.

Ettől fogva a fejedelem legfőbb bizalmasa, haditanácsának tagja, „főfő tábornoka” lett, aki számos ütközetben vezette a kuruc hadakat. Míg nem a romhányi csata után kialakult az a meggyőződése, hogy a fejedelem táborának általános kimerültsége miatt a harcot folytatni nem szabad, a nemzet véréért pedig siker reménye nélkül vesztegetni a legnagyobb felelőtlenség, mondhatni bűn. Ezért minden erejével részt vett a szatmári békekötés előkészítésében és gyakorlati kivitelezésében. Ezzel aztán – megtért bűnösként – megszerezte a bécsi udvar korábban látványosan megtagadott bizalmát. Elhalmozzák kegyekkel, 1712-ben főhadvezér helyettesé nevezik ki, s grófi címmel jutalmazzák. Sőt, 1719-ben rábizzák „néhány kuruc utómozgalmak szakszerű lecsillapítását” is.

1741-ben Mária Teréziától megkapta a legmagasabb katonai rangot: tábornagy lett. Ezen legmagasabb állásokba jutván a hazafias erők azzal vádolták, hogy megtagadta korábbi nézeteit, s az udvar feltétlen kiszolgálójává vált. De hát ez sem volt egészen igaz. Károlyi Sándor tábornok a legfelsőbb körökhöz fűződő kapcsolatait arra (is) használta, hogy az üldözött „kurucoknak” védelmet találjon. A száműzötteknek hazatérési engedélyt szerzett, az itthoniaknak segélyeket utaltatott ki, menhelyeket alapított, templomokat, iskolákat hozott létre. Mondhatni „minden vonalon” jótékonykodott. Ezzel azonban nemcsak a rászorultakon segített, hiszen a kiterjedt jótékonyági tevékenység a lekötelezettek egész hálóját alakította ki, ami

viszont a család rangját is egyre emelte, olyan magasságokba, hol már nemigen fröccsenhetett reá a hazaárulás vádja...

A Károlyiak egyik bőkezű mecénása, a fóti templom építtetője, Károlyi István (1787-1881). Az ő története elvezet bennünket a család már idézett „francia kapcsolataihoz”. Károlyi István Kaplonban született és Fóton tért örök nyugalomra. A két helyszín jelképesnek is tekinthető: a születési hely a honfoglaláskori ősoket idézi, Fót pedig a családi birodalom központját, a „jótékony cselekedetek honát”.

Károlyi István is katonatisztként kezdte pályafutását, 1817-ben belépett az elit Liechtenstein-huszárezredbe. 1821-től pedig, mint katonai attasé, a párizsi osztrák követségen teljesített szolgálatot. Ez idő tájt vette nőül első feleségét, Dillon Georgina grófnőt (a francia kapcsolat), Polignac herceg unokahúgát. Első feleségének korai halála után másodszor is megnősült, Esterházy Franciskát vette feleségül, de ő is sokat betegeskedett, s korán elhunyt. Miután az orvos enyhe éghajlatot rendelt betegeskedő feleségeinek, Károlyi István főként Olaszországban töltötte napjait. Csak 1844-ben, miután második felesége is elhalálozott, tért vissza hazájába.

A szabadságharc alatt a „nemzeti ügysz” csatlakozott, Fóton nemzetőrséget szervezett. Később lemondott az úrbéri kárpótlásról, és saját költségén felállította a Károlyi huszárezredet, amely a Klapka által vezetett első hadtest részeként végigküzdötte a szabadságharcot. Emiatt Windischgrätz elfogatta és Batthyány Lajossal együtt Laibachba, Olmützbe, majd a pesti Újépületbe hurcoltatta. Csak 1850-ben, százezer forint váltságdíjért nyerhette vissza szabadságát. Visszavonult fóti magányába, de innen is igyekezett a haladó mozgalmakat támogatni.

Megalapította például az írói segédegyletet, létrehozta a Szent István Társulatot (ennek elnöke is lett), s egyáltalán nem utolsó sorban – Ybl Miklós tervei alapján – felépíttette Fóton a remek templomot és kastélyt (ezekről később még részletesen szólunk).

Károlyi István halála után – legalább is az egyik közeli tanú, Károlyi Mihály szerint – a fiak már egyre kevésbé őrizték a vallási és az erkölcsi hagyományokat. Károlyi István fia, Ede is fellázadt például a vallási kötöttségek ellen. Előre megbeszélte a tőle függő viszonyban levő gyóntatójával, hogy az milyen penitenciát róhat ki rá. „Ede nagyapám életművész volt – írja Károlyi Mihály emlékirataiban –,

vallásos elvei nem gátolták meg abban, hogy állandó szeretőt tartson, s számára jókora vidéki kastélyt építtessen. Még halálos ágyán fekvé is lányokat hozatott fel az utcáról, hogy megszépítse utolsó óráit. Azután papot hívatott és meggyónt...”

Mármost a mágocsi Károlyi-építkezésekre térve, föltétlen meg kell emlékeznünk Károlyi Imréről, a mágocsi uradalom fejről. 1873. január 10-én született Mácsán. Közéiskolai tanulmányai után egy ideig a 7. huszárezredben szolgált, majd a németországi Poppelsdorfbán végzett gazdasági akadémiát. Előkelő szerepet vív ki magának, nemcsak a közgazdasági, de a sportvilágban is. Elnöke a magyar bank és kereskedelmi részvénytársaságnak. A nemzeti munkapárt híve volt, de a Lukács-Désy per következtében, amelynek ő az egyik koronatanúja, az alkotmánypárthoz csatlakozott.

Az építkezésről. A Károlyi család 1722-ben szerezte meg magának a hódmezővásárhelyi uradalmat. Nagymágocson mintagazdaságot alakítottak ki, ahol az 1850-es években Szendrey Ignác, Szendrey Júlia édesapja volt az intéző. Ekkor tájt épült meg a nagy magtár, az intézői lakás és a paplak. A terveket a család építészé, Ybl Miklós készítette.

A kastély történetéhez tartozik, hogy a mintegy 60 hektárnyi, halastóval is ellátott angolkertben az 1850-es évek közepén már udvarház állhatott. A parkban volt „csónakda”, szökőkút, szoborcsoport és egy klasszicista gloriette.

Az épület-együttes, amelyet ma nagymágocsi kastélynak nevezünk, 1897-ben készült el. Nem tudni, ki tervezte. Az alaprajz szimmetrikus elrendezésű, barokk díszudvarral. Később ezt az egységet egy terasszal ellátott télikert bontotta meg.

A kastélyban eredeti pompájában maradt fent a stukkódíszes, aranyozott és festett famennyezetű fogadószoba, a galériás, faburkolatú hall és az ebédlő. Sértetlen a kis kápolna is, amelyet a házaspár (Károlyi Imre és felesége, Zsófia) 1910-ben, elsőszülött gyermekük halála után alakíttatott ki.

Az épületben számtalan technikai újítást is meghonosítottak. Korábban gázzal világítottak, ám az 1920-as években gőzgéppel termelt villanyáramra tértek át. A nagyobb helyiségekben padlófűtés volt.

A nagymágocsi kastélyról több – Klösz György által készített – fényképfelvétel is fennmaradt. Egyiken a kastély látképe, másikon az előcsarnok, a lépcsőfeljáróval, a

harmadikon a szalon, a negyediken a dohányzó, „a politizálás bőrfoteljeivel” látható. Egy 1910-ből származó, szintén Nagymágocson, de nem Klösz-mester által készített felvétel a mintagazdaság tejüzemének „szállítójárműveit”, magyarán lovas kocsijait ábrázolja, rajtuk a nagybetűs felirat: „GRÓF KÁROLYI IMRE TEJÜZEMI RT.”

L'Huillier

Edelény

A figyelmes olvasónak talán feltűnt, hogy a szalagcímben – hasonlóan a noszvaji kastélyhoz – nem azt írtuk, hogy L'Huillier *család*, hiszen ezúttal nem egy nagy múltú nemesi família építkezését szemlélhetjük, csupán egy jóízlésű, gazdag katonatiszt, bizonyos L'Huillier Ferenc János kedvtelésből épített nemesi hajlékát, amely azután a történelem évszázadai során többször gazdát cserélt.

L'Huillier Elzász-Lotharingiában született 1668-ban. Tizennyolc éves korában harcolt a lotharingia herceg parancsnoksága alatt a Buda visszafoglalásáért küzdő alakulatban. Gyorsan emelkedett a hadsereg ranglétráján: 1700-ban már ezredparancsnok. Ebben az évben „zálogosítja el Edelényt II. Rákóczi Ferenc L'Huillier Ferenc János kapitánynak”.

A levéltári adatok szerint Bécs gyanúsnak találhatta Rákóczi és L'Huillier kapcsolatát, mert utóbbit 1701 őszén vizsgálati fogságba vetették. Azzal vádolták, hogy Rákóczi megbízásából a francia királynak közvetített levelet. Szabadulása után Lombardiában, Piemontban, Nápolyban teljesített szolgálatot. 1715 után újra Magyarországon állomásozik.

Edelényt, bár „zálogbirtokként” korábban is tulajdonában volt, 1727-ben – katonai érdemeinek elismeréséül – királyi adományként kapta. Mivel L'Huillier-nek azelőtt birtokvitái voltak Rákóczi Júliával, nyilvánvaló, hogy az építkezésbe csak ezeknek a jogvitáknak a lezárultával, a királyi adományozás után kezdett bele. Úgy tudjuk, hogy az edelényi kastély nagyon rövid idő alatt, 1727–1728 között épült fel. L'Huillier életének utolsó éveit a kastély- és várépítkezés jegyében teltek: 1728-ban Bécsbe utazott „Eger vára kijavításának ügyében”, s visszatérés közben betegedett meg. Végrendeletét 1728. július 9-én írta meg Pozsonyban, valószínűleg itt is halt meg, két nappal később, július 11-én.

A végrendeletből a kastély építkezésére vonatkozóan két fontos adat állapítható meg: 1. A végrendelező jelentős összeget hagyott káplán tartására, aki Edelényben,

abban a kápolnában köteles ténykedni, amelyet – az egész kastéllyal együtt – a végrendelkező építtetett. 2. Az örökösöknek az örökségből vissza kell fizetniük azt a 3000 forintot, amelyet L’Huillier korábban unokatestvérétől, Chabot Lajostól azért vett fel, hogy a kastély építkezését befejezhesse.

Arra vonatkozóan, hogy ki tervezte az épületet, nincs írásos adat. A kastély történetét kutató egyik szakember szerint a kastély stíluselemei alapján valószínű, hogy Johann Lukas von Hildebrandt bécsi építész a tervező. Ez a vélemény egyrészt arra alapul, hogy L’Huillier jól ismerte a gazdag mecénást, Savoyai Jenőt; nemcsak földik voltak, de számos hadjáratban együtt is harcoltak, majd később terjedelmes levelezést folytattak. Savoyai Jenőnek viszont éppen Hildebrandt volt a kedvenc építésze. Másrészt, az edelényi kastély alaprajzában, és franciás stíluselemeiben hasonlít Hildebrandt másik két, Magyarországon épített főúri hajlékához: a ráckeveihez és a féltoronyihoz. (Más vélekedés szerint a tervező építész inkább Cseh- és Morvaföldön kellene keresni.)

Mindenesetre abban megegyezik a szakemberek véleménye, hogy az elkészült kastély tapasztalt építész kiforrott alkotása. Felváltva dicsérik „az épület festői tömeghatását, pompás részletmegoldásait, remek arányait, tökéletes emeleti térkapcsolási rendszerét és belső tereit”. Azt is tudjuk, hogy L’Huillier akkor építtette edelényi hajlékát, amikor körülötte az ország még alig heverte ki a törökdhűlást. Magyarországon nyugati felében már csak-csak épültek nemesi kúriák, nem így a keleti végeken. L’Huillier pedig éppen itt, Borsodban építkezett. Nem is akárhogyan. A tudós polihisztor, Bél Mátyás írta az edelényi kastélyról: „szép és méltóságos, bizony jól eltalált móddal épült”.

Már említettük, nem sokkal azután, hogy elkészült a kastély, a megbízó elhalálozott. A birtokot előbb felesége, majd leányuk, L’Huillier Mária Terézia örökölte. Utóbbi férjhez ment Forgách Ferenc generálishoz, gyermeküket, Forgách Ludmillát a királynő 1756-ban „fűsította”, így kerülhetett hozzá az edelényi birtok. Forgách Ludmilla második férje Esterházy István, aki azután több évtizeden keresztül irányította az uradalmat, s jelentős átalakításokat hajtott végre rajta.

Az átalakítási munkálatoknak a lényege, hogy az emeleten reprezentatív helyiségeket alakítottak ki, ezek mennyezetét festményekkel színesítették. A freskók

vidám, életteli, rokokó jeleneteket ábrázolnak, amelyek magával ragadják a mai szemlélőt is. Szinte megérinthejtük a szereplőket. A legújabb kutatások szerint a falképeket Lieb Ferenc festette. Az edelényi kastély falképfiguráinak rokonait a monoki Andrassy kastélyban találjuk, ezek szintén Lieb Ferenc alkotásai.

A kastély XX. századi története a magyar műemlékvédelem korai fejezeteibe is bepillantást enged. Még az 1800-as évek közepén jutott az épület a Coburg hercegi család birtokába, úgy, hogy megvásárolták a kincstártól. Ám az úrbéri rendezés után hitbizománnyá alakították át, s az általuk nem használt kastély egy részét „átengedték más célú hasznosításra”. 1861-ben a járásbíróóság költözött az egykor jobb napokat látott falak közé, s ezzel megkezdődött a kastély lassú pusztulása. Ráadásul a XIX. század végén leégett a keleti torony, s az újjáépítés során a korábbi zsindefedés helyett vörösréz tetőfedő anyagot használtak, amit azután az I. világháború alatt hadicélokra „elrekviráltak”, s közönséges bádoggal pótolták.

Az idő tájt a járásbíróóság mellett újabb bérlője is akadt a kastélynak, a Boldvavölgyi Bányatársaság, amely – a hivatalos megfogalmazás szerint – „műemléki érdekeket veszélyeztető átalakításokat végzett az objektumon”. 1922-ben helyszíni szemlére is sor került, amelyet azonban a bányatársaság igazgatója meg akart akadályozni. A jegyzőkönyv mégis elkészült, ebben a Műemlékek Országos Bizottsága tiltakozik Coburg herceg budapesti jószágkormányzójánál a „kiválóan becses részletek pusztulása és rongálása miatt”.

1928-ban az épület az igazságügy-minisztérium tulajdonába került, ekkor újabb állapotfelmérés következett. Ebben a jelentésben a többi között ezt olvashatjuk: „a belső részek jókarba hozatala kultúrigényeket kell hogy kielégítsen, addig a külső részek helyreállítása technikai szükségesség, mert az, ami ma kevés befektetéssel még megmenthető, gondozatlan állapotában egy-két év múlva már teljesen tönkremegy és utóbb sokszorosan több költséggel volna csak helyreállítható.”

1986-ban kiürítették a kastélyt, s hozzákezdtek a tudományos kutatások alapján nyugvó teljes felújításához.

Mágócsy család

Pácin

Sárospataktól keletre, a Sátorhegyek közelében, a Bodrog felső folyásánál találjuk Pácin falut, s benne a szép reneszánsz várkastélyt. Fényes Elek Geographiai szótárában még „Páczy”-ként szerepel. Ő úgy tudja, hogy a falunak két nevezetessége van: a kastély, amelyet „Mágócsy András és Gáspár építtetett 1581-ben”, és a Sennyeiek „kiválogatott szépségű gulyája”.

Az oklevelek tanúsága szerint Pácint a XV. században középnemesei családok birtokolják. 1541-ben Seréd Gáspár, majd 1560-tól – királyi adományként – unokaöccse: Alaghy János. 1570-ben, Alaghy halála után, leánya és annak férje, Mágócsy András örökli a birtokot.

Más források szerint Pácin 1570 táján Mágócsy Gáspár tulajdonába került. Ő teremtette meg a család tekintélyét, kiváló katona volt és jó kereskedő. Katonai érdemeit a törökök elleni harcban csillogtathatta, kereskedői kvalitásait pedig a tokaji borok forgalmazásában. Mágócsy Gáspár a katonáskodással szerzett hatalmát és a borkereskedésből származó tekintélyes jövedelmét birtokának gyarapítására fordította. Mivel Mágócsy Gáspár gyermektelen volt, unokaöccse, András lett a vagyon hasznélvezője. E verzió szerint neki és feleségének épült volna a kastély.

A két, némiképpen egymásnak ellentmondó történetet úgy egyesíthetjük, ha elfogadjuk Fényes Elek adatát, mely szerint a kastélyt „Mágócsy András és Gáspár építtetett 1581-ben”.

Tény, hogy ebben az időben – a három részre szakadt országban – földrajzi helyzeténél fogva (éppen az Erdélyből jövő utak találkozásánál) megnövekszik a pácini vár szerepe is. Ezért megerősítik, korszerűsítik. A munkálatokat tehát, ebben megegyeznek a források, Mágócsy András és nagybátyja, Mágócsy Gáspár irányítja. Ennek emlékéért őrzik a kastély falában elhelyezett címeres felirat: a két birtokos kezdőbetűivel.

A várkastély emeleti részén kaptak helyet a vár urának és családjának lakosztályai. Különösen szépek a faragott kő ablakkeretek, a kandallók, a szobák fagerendás mennyezetei. A földszint egyszerűbb építésű, itt laktak a szolgák.

A várkastélyt mocsár vette körül, ez is nyújtott bizonyos védelmet. Akárcsak a később épített tornyok, a lőréses, védőfolyosós várfal, a felvonóhidás kapu. Bár az is igaz, hogy valódi ostromnak aligha tudott volna ellenállni az erőd, de a kisebb, portyázó török lovascsapatokat elriaszthatta.

Mágócsy András művelt főúr volt, a wittenbergi egyetemen tanult, tudjuk, hogy – a többi között – támogatta a Károli-féle bibliafordítás megjelentetését is. Korai halála után a várkastély újra az Alaghyak kezébe került: erre figyelmeztet az egyik ajtószemöldökbe vésett felirat és az Alaghyak címere.

Alaghy Ferenc nevéhez fűződik a kastély sgraffito festése is. Alaghy a Habsburgok: Rudolf, majd Ferdinánd híve. A Felvidék és a Partium többi, Erdélyhez húzó protestáns főurai nem tartottak kapcsolatot vele. Kisebb csatákra is sor került, ilyenkor „meg-meglövöldözték” a falakat. A golyók nyomait ott találjuk a sgraffitóban. A szakemberek szerint, mivel a fedővakolat anyaga a lyukakba tömődött, ez azt bizonyítja, hogy a lyukak még az árkádok bevakolása előtt keletkeztek.

Alaghy Ferenc utódja, Alaghy Menyhért, 1631-ben bekövetkezett haláláig birtokolja az épületet, utána a vár – örökösök híján – visszazáll a koronára.

De nem sokáig marad annak tulajdona. 1636-ban az uralkodó Sennyey Sándornak adományozza Pácint. Az akkori állapotokról ad képet az új tulajdonosnak egy – Sárospatak akkori prefektusához, I. Rákóczi Györgyhöz intézett – levele, amelyben „puszta háznak” nevezi a várkastélyt.

Ezután mintegy háromszáz éven át a Sennyey család tulajdonában marad a pácini birtok. Nevükhöz fűződnek a többszöri átalakítások is. 1856-ban például romantikus felfogásban teljesen felújították az épületet. Ekkor – a természetes táj adottságaiból – patakokból és őshonos növényekből alakították ki a kastélyt övező tájkertet.

Mint minden évszázados múltra visszatekintő műemléken, a pácini kastélyon is nyomom követhetjük a különböző korok lerakódásait: az egymástól eltérő felfogásban végzett átépítési, tatarozási munkálatok nyomait. Az alapvetően reneszánsz-kori vár

később barokk jelleget öltött. Ez a barokk hatás főként a manzard fedélszékek kialakításában nyilvánult meg.

Az, hogy a felújított vár ismét reneszánsz hangulatot áraszt, a régi értékeket felkutató tudományos munkának és a jó ízléssel berendezett enteriőröknek köszönhető. Megemlíthetjük még a sgraffitók példaszerű restaurálását is.

Nádasdy család

Nádasdladány

A Körmentől délre fekvő Nádasd faluból származó köznemesi család első említése a XIV. századból való: Nádasdy I. Ferenc Mátyás király páncélos lovas ezredének kapitánya volt. Fia, N. Tamás (1498-1562) korának egyik legműveltebb főura, tanulmányait Budán, Grazban, Bolognában és Rómában végezte. Kiváló nyelvtelenség, pályáját 23 évesen, mint királyi tolmács kezdte, majd budai várkapitányként folytatta. Különböző hadjáratokban vett részt, sikeres várvédő, amiért további várakat és birtokokat nyert (Husz, Fogaras). Harmincötéves korában kötött házasságot Kanizsay Orsolyával, akinek szintén jelentős birtokai voltak. Így alakult ki a Nádasdyak egész birtokrendszere a Dunántúlon: Sárvár, Kanizsa, Kaposvár, Egervár, Léka, Nagycenk.

N. Tamás – hatalmas vagyonnal a háta mögött – tovább lépdelt a ranglétrán: 42 évesen országbíró, 49 évesen az országgyűlés elnöke lesz. Azonban nemcsak birtokait gyarapította, de a tudományt és a kultúrát is támogatta. 1537-ben Sárváron iskolát, később nyomdát alapított, amelyben kiadta Sylvester János Újszövetség-fordítását.

N. Tamás fia II. Ferenc (1555-1604) királyi főlovászmester, a Dunán inneni részek országos főkapitánya, a „fekete bég”, aki rettenthetetlen törökverő hősként szerzett országos hírnevet magának.

N. III. Ferenc (1625-1671) renitens Habsburg-ellenességével írta be a nevét a krónikákba. Az ő pályafutása is „szabályosan” kezdődött, királyi főudvarmester, országbíró, királyi helytartó stb., másrészt művelt, kultúrát támogató főúr, megjelenteti például Mausoleum című művét, amelyben bemutatja a magyar vezérek, fejedelmek és királyok arcképcsarnokát és rövid élettörténetüket. A szabályos pályáról akkor tért le, amikor részt vállalt a Wesselényi nádor vezette, Magyarország függetlenségének kivívására szerveződő összeesküvésben. Az összeesküvés tervét leleplezték (állítólag maga N. Ferenc fedte fel, félvén a következményektől), a vezetőket fő- és

jószágvesztésre ítélték. III. Ferencet, bár a pápa is közbenjárt érdekében, 1671-ben, Bécsben lefejezték.

A Nádasdyakat csak 1681-ben rehabilitálták, de a korábbi vagyonvesztés miatt jelentős építkezésekre sokáig nem is gondolhattak. Nádasdladányt N. III. Lipót (1802-1873) szerezte meg. Ő Komárom megye főispánjaként újra visszakерült a király kegyeibe, örökösödés és házasság útján újra jelentős vagyonra tett szert. N. Lipót és felesége, Forray Júlia az irodalom és a művészetek buzgó pártfogói is voltak. Bár Lipót részt vett az 1848-49-es forradalomban és az utána következő szabadságharcban, s ezért több mint hat hónapig Kufstein várában raboskodott, ez nem törte meg a család pályafutását, felesége ugyanis 1851-ben Schmidegg Károlytól megvásárolta a sárladányi birtokot, s a falu nevét néhány év múlva Nádasdladányra változtatták. (A szomszéd falvakat a Sárvízről ma is így hívják: Sárkeszi, Sárszentmihály.)

A birtokon álló barokk kastélyt Lipót fia, IX. Ferenc (1842-1907) építtette át. A munkálatok Linzbauer István építész tervei szerint 1873–1876 között zajlottak. Az építkezés második fázisában (1880–1885 között) Hauszmann Alajos tervei alapján – Thék Endre kivitelezésében – készült el az Ősök Csarnoka, a könyvtár és a Szent Család kápolna. Nemcsak a belső terek, de a kastély teljes külső megjelenése is az angol neogótikus stílus jegyeit viseli magán.

A monarchia területén hasonló épületet csak Habsburg Miksa főherceg (későbbi mexikói császár) emeltetett: ez a Trieszt melletti Miramare kastély, amely 1856–1860 között épült. Itt, hasonlóan a ladányi kastélyhoz, megtalálhatjuk az angol hallt, a „lebegő” famennyezzettel, a tróntermet, amelyet Nádasdladányban az Ősök Csarnokának neveztek.

További párhuzamot még messzebb találunk: a New York melletti Tarrytownban. Itt William Paulding tábornok 1864–1865 között építtette Lyndhurst nevű kastélyát, ahol szintén találhatunk angol hallt, négyszögletes tornyot, „tróntermet” stb.

Mármost visszatérve Nádasdladányba: a nagy műértő és műgyűjtő hírében álló IX. Ferenc hozta létre az Ősök Csarnokát, ahová begyűjtötte a család felmenőiről készült festményeket. Huszonkét ilyen képről tudunk, ezek ma a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában találhatóak. De nemcsak az ősokról gyűjtött

anyagot IX. Ferenc, hanem más értékes festményekkel is gyarapította a kastély képtárát, melynek állományáról egyébként gondos katalógus is készült. A kápolna oltárán a XVI. századi festő, Andrea del Sarto Szent Család című képét helyezték el. A könyvtárban 11625 művet, 2005 térképlapot és 1125 metszetet őriztek. A könyvtárról érdemes megemlíteni még, hogy galériás, gótikusan csavart, oszlopos bútorzata (1881-ben készült) szoros hasonlóságot mutat a budapesti Andrassy úti Opera Gyógyszertár 1888-ban átadott berendezésével.

A korabeli felvételeken látszik, hogy a folyosókat főként szarvastrófeák díszítették. Tudjuk, hogy IX. Ferenc szenvedélyes vadász volt, talán ezért is választotta kastélya számára a középkori-romantikus stílust, az angol vadászkastélyok ugyanis általában ebben a felfogásban készültek. IX. Ferenc a vadászaton kívül támogatta még az agarászatot és a lósportot, továbbá vitorlázott is.

N. Ferenc még fiatal korában hozta létre a Nádasdy Alapítványt, e célból 5250 forintot tett letétbe a Magyar Tudományos Akadémiánál, „oly rendeltetéssel, hogy annak kamatai a legjobb elbeszélő magyar költemény szerzőjének megjutalmazására fordíttassanak”. Az alapítvány pályázatára írta Arany János a Buda halálát.

IX. Ferenc dédunokája, a ma újra Magyarországon élő XI. Ferenc, ősei tudomány- és művészetpártoló hagyományait fölelevenítve hozta létre 1991-ben a Nádasdy Alapítványt, amelynek célja a „szépművészetért és a környezetért” tevékenykedni. Az alapítvány a részben felújított kastélyban évek óta tudományos konferenciákat és koncerteket rendez.

Sárvár

A hagyomány szerint a honfoglaló magyarok a Gyöngyös és a Rába összefolyásánál sárból és agyagból cölöpökre építettek maguknak várat, amelyet azután sárvárnak neveztek.

Más források a várat castrum nigrumnak (fekete várnak) mondják. Az elnevezés arra utalhat, hogy a középkori várak köré épített árkokat időnként ki kellett tisztítani, nehogy elposványosodjék a vizük. Ilyenkor azután a kikotort anyaggal magasították a sáncokat, erről a sötét színű iszapról kaphatta a vár a „fekete” jelzőt.

Valószínű, hogy a honfoglalás során a vidéket Lél és Vérbulcsú törzse szállta meg, s ők építették a már említett földvárat. A vár első okleveles említése 1192-ből való, „Sarwar” alakban. Azt is tudjuk, hogy Zsigmond király 1390-ben a várat – tartozékaival együtt – Kanizsai János esztergomi érseknek és testvérének adományozta. A Kanizsaiak jelentős átalakítási munkálatokba kezdtek. A többi között bővítették a lakórészt, kaputornyot építettek és nagyméretű, gótikus ablakokat nyitottak.

Kanizsai László, Vas vármegye főispánjának halála után leánya, Orsolya örökölte a hatalmas birtokot. A 14 éves leányt a családtörténetben már emlegetett Nádasdy Tamás (1498-1562) vette feleségül. Az új birtokos, reneszánsz stílusban folytatta az építkezéseket. Kialakította a zártudvaros, ötszög alaprajzú, kőből és téglából épült védőövet, a jellegzetes, ó-olasz stílusú bástyákkal. N. Tamás idejére esik a mai északi főbejárat és a felette emelkedő kaputorony építésének befejezése is. A várárkon híd vezetett a bejáratához, ez 1552-re készült el. A kaputorony alapjait 1560-ban cölöpökkel erősítették meg, ekkor vették használatba a felvonóhidat is.

Korábban említettük már, hogy Nádasdy Tamás 1537-ben Sárváron iskolát, később nyomdát alapított, utóbbi adta ki Sylvester János Újszövetség-fordítását. Tinódi Lantos Sebestyén, a végvárak krónikása is többször megfordult Sárváron, itt is halt meg 1556-ban.

N. Tamás nagy szakértelemmel szervezte meg hatalmas birodalmát. Egyik méltatója így írt erről: „Az egész birtok tartományokra volt felosztva, élükön prefektusokkal, kiknek udvarbírák, számtartó diákok, várnagyok, ispánok nagy száma állt rendelkezésükre. Nádasdy e nagy területen szétszórt személyzettel: familiárisaival, servitoraival – maga sokszor Bécshez lévén kötve – nem érintkezhetett folyvást személyesen: levelek egész tömegét írta hozzájuk, hogy közölje velük rendelkezéseit, tanácsait. Felesége a kerti gazdaság vezetője volt, kitűnő gyümölcsöt termelt, a királyi udvarnak is sokszor juttatott belőle.”

N. Tamás pestisben hunyt el, utána fia, II. Ferenc örökölte a birtokot. Ő a régi, alapvetően fából és földből épült várat, kőből kezdte újjáépíteni. E munkálatokat fia, Pál fejezte be, feltehetően 1615-ben. Az átépítés úgy történt, hogy a régi falak és bástyák elé kerültek az új terméskő és téglafalak.

II. Ferenc idejére esik egy híres botrány is. Pontosabban: amikor N. Ferenc 49 éves korában meghalt, özvegye, Báthory Erzsébet továbbra is Sárváron tengette napjait. Ekkor rendezte a rémséges orgiákat. Szolgálólányait halálra kínozták, és a szóbeszéd szerint vérükben is megfürdött, hogy szebb legyen. A holttesteket a vár pincéjében temette el. Már több mint száz leány halála terhelte, amikor leleplezték, és társaival együtt bíróság elé állították. Két komornáját máglyahalálra ítélték, komornyikját lefejezték, Erzsébetet pedig életfogytiglan a csejtei várba zárták. Az újabb kutatások azonban feltételezik, hogy a per adatai nem mindenben felelnek meg a valóságnak. Vajon mit láttak ezek a régi falak a várúrnő szexuális kicsapongásaiból? És mennyit tudtak a vár lakói az idehurcolt lányok sorsáról, valamint az új meg új áldozatok kerítőiről?

A XVII. században a birtokot Pál fia, III. Ferenc (1625-1671) országbíró örökölte, akit később – mint már említettük – a Habsburg-ellenes összeesküvésben vállalt szerepe miatt kivégeztek. Ő építtette a vár új, délkeleti és északnyugati épületszárnyait.

A Rákóczi-szabadságharc leverése után Sárvár is elveszítette hadi jelentőségét. Többszöri tulajdonosváltás után 1803-ban Ferenc estei és modenai herceg, Mária Terézia fia lett a birtokos, majd egészen 1945-ig a Wittelsbach bajor hercegi család uralta az épületet.

A vár 1945-ben állami kezelésbe került, falai között múzeum és művelődési központ működik.

Ráday család

Pécel

A Rádayak a Rátold-nemzetségtől származtatják magukat, első ismert ősük, Ráday Balázs, akit a XIII. század végén említenek. Tőle származik R. Máté, ő I. Ferdinánd idején élt, alországbírói rangot ért el. A Rádayak – miként ezt a családtörténetek egyhangúan megállapítják – régi református középnemesi família.

A péceli kastélyt Ráday Pál (1677-1733) és fia, Ráday I. Gedeon (1713-1792) építtette. Pálról, az apáról tudjuk, hogy Rákóczi személyi titkára volt, sikeres diplomatája, titkos kancelláriájának vezetője, s a fejedelem publicisztikáinak ösztönzője és irányítója. A Rákóczi-szabadságharc bukása után elfogadta a szatmári békét, s a neki külön felajánlott amnesztiát. A továbbiakban közvetlenül már nem vett részt a Habsburg-ellenes politikai mozgalmakban, viszont a hazai protestánsok vezéralakjává vált, s így közvetve mégis csak a „kuruc-pártot” szolgálta. Nagyra becsülte az irodalmat, válogatott könyvgyűjteményével vetette meg a későbbi Ráday-könyvtár alapját, amelyet azután fia fejlesztett naggyá.

Ráday Pálnak több műve is megjelent. Legismertebb református imádságos- és énekeskönyve, amely először 1715-ben, Debrecenben látott napvilágot, s azóta többször is kiadták. Önéletrajzát Thaly Kálmán jelentette meg a Rákóczi Tár I. kötetében. De írt egy útikönyvet is, amelyben 1709-es svédországi utazásának élményeit beszéli el.

A fiú, Gedeon már nem a politikai életben akart érvényesülni. Inkább az irodalom felé fordult. Azt tervezte, hogy „erejét egészen a nemzeti művelődésnek fogja áldozni”. Egy évig Odera-Frankfurtba járt egyetemre, apja halála után, 1733-ban tért haza. Főként a birtok ügyeivel foglalkozott és mellette irogatott. Fiával (II. Gedeon: 1745-1801) – főként annak Habsburg-párti érdemeiért – II. Józseftől 1782-ben bárói, II. Lipóttól 1790-ben grófi rangot kapott. I. Gedeon tovább folytatta apja könyvtárépítő munkáját, s tovább építette a péceli családi rezidenciát is.

R. Gedeon még németországi tartózkodása alatt kezdett verseket írni. Az irodalomtörténészek úgy tartják, hogy verseiben „kevés az egyéni mondanivaló”, viszont Magyarországon ő volt a rímes-mértékes, ún. nyugat-európai verselés első tudatos művelője, ezért ezt a versformát – Kazinczy nyomán – hosszú ideig Ráday-nemnek nevezték. R. Gedeon korán felismerte Zrínyi Miklós irodalmi jelentőségét, ezért elhatározta, hogy Szigeti veszedelem című eposzát átírja hexameterekbe, de csak az elejével készült el. Ő maga is eposzt tervezett írni Árpádról, de ezt a munkát sem fejezte be, csak az előhangig jutott. Mindenesetre ez a Pécelen készült mű az első próbálkozás a későbbi nagy nemzeti eposz-kísérletek sorában.

Kastélya rövidesen tudósok és írók találkahelyévé vált, akiket könyveivel, tanácsaival, gyakran pénzbeli támogatásával is segített. Öregkorára a fiatal írónemzedék: Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Baróti Szabó Dávid legfőbb támogatója, ő irányította lapjukat, a Magyar Museumot is. Kapcsolata a fiatal írókkal olyannyira gyümölcsözővé vált, hogy biztatásukra elővette ifjúkori verseit, s közreadott belőlük. Igaz, névtelenül vagy különböző betűjelekkel szignálva. Verseihez fűzött megjegyzéseiben gyakran fejtegette a költői formákhoz való viszonyát. Kéziratban maradt műveinek nagy része azonban elveszett, fia, restelkedve atyja írói ambíciói miatt, igen sokat megsemmisített közülük.

A házigazda közismert volt Képesházáról (azaz képgyűjteményéről), kastélyában azért is sokan megfordultak, hogy láthassák azt. Az összejöveteleket a könyvtárban tartották, melynek mennyezetén Pallas Athéné trónolt, körülötte pedig a tudományokat megszemélyesítő alakok. A díszteremben is hasonló stílusú freskókat találunk. Ezeket a korabeli, divatos, archaizáló jeleneteket egy pesti mester festette, közkézen forgó metszetek alapján.

A család nevezetes tagja még III. Gedeon (1809-1873), Ráday I. Gedeon unokája, aki Pest megye országgyűlési követe, az ellenzék egyik kiváló szónoka, 1848-tól Nógrád megye főispánja, majd a Nemzeti Színház intendánsa, végül a Jász-Kún kerület főkapitánya. III. Gedeon – mindezekon kívül – arról nevezetes még, hogy különféle agyafűrt (intellektuális és kevésbé intellektuális) módszerekkel fölszámolta az dél-alföldi betyárvilágot. Jókai róla mintázta A lélekidomár című regényének főhősét.

A péceli kastély az ún. gödöllői (vagy Grassalkovich) stílusban épült, terveit ennek is Mayerhofferék készítették. Úgy tudjuk, a gödöllői munkálatokban inkább Mayerhoffer András (1725-1785), mint Grassalkovichék „családi építőmestere”, a péceliben testvére, Mayerhoffer János (1721-1780) működött közre. A kastély homlokzatát a háromtengelyes, erőteljes középrizalit uralja. Fő díszje a kosáríves kapu és a konzolokon nyugvó, rokokó rácsozatú erkély-együttes. A gödöllői kastélyra leginkább a tört ívű oromzat emlékeztet.

A kastélyt 1825-ben tűz pusztította: kupolája beszakadt, s megsemmisült a képtár nagy része is. A XIX. század második felében a Ráday család anyagi helyzete egyre romlott, míg végül az egész kastélyt elárverezték. Így teljesen szétszóródott az eredeti berendezés, a kép- és éremgyűjtemény. A könyvtár és berendezése – szerencsére – nem került ebek harmincadjára, mert a Dunamelléki Református Egyházkerület még idejekorán (1861-ben) megvásárolta, s védett gyűjteményként megőrizte.

A péceli kastély állapota a II. világháborúban teljesen leromlott. 1953–1956 között MÁV kórház működött a falai között. 1997-ben viszont – vásárlás útján – a Kincstári Vagyoni Igazgatóság közvetítésével a Műemlékek Állami Gondnokságának kezelésébe került. 1998 óta tart a szakszerű helyreállítási munka, amelynek végső célja, hogy a kastélyt és annak történeti kertjét korhűen helyreállítsák, stílusában hozzáillő, történeti bútorokkal berendezzék, s kastélymúzeumként a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegyék.

Rákóczi család

Sárospatak

Könyvünk szerkezetének hagyományait betartva, *családot* írtunk e fejezet elejére is, pedig csak ennyit kellett volna: a Fejedelem. Hiszen az ő délceg termete, az olajnyomatokról reánk tekintő, hosszú, göndör hajú, pödrött bajuszos, kedves arca, évszázadokra a függetlenség, a bátorság, a méltóság szimbóluma lett. Könyvtárnyi irodalom: monográfia és szépirodalmi mű idézi alakját.

A pataki vár, akár az ősök emlékműve, ott magasodik, ahol Budáról Felső-Magyarországra és Lengyelországba, a Tiszán és a Bodrogtőzön át kereskedelmi és hadi utak vezetnek.

Patak várát elsőként V. István 1262-ben kelt oklevele említi, amikor is egyik tornyát elajándékozták. Ez a vár azonban, melynek tornyát eddig a sárospataki vár Vörös-tornyával azonosították, a legújabb kutatások szerint, a várostól mintegy tíz kilométerre északra, a Sátoraljaújhely szélén magasodó várhegyen állt. Az 1261-ben még sátorhegyi várnak, majd váltakozva Patak, illetve Újhely várának nevezett középkori erősség királyi, később királynéi birtok, egészen 1390-ig. Ekkor Zsigmond Perényi Miklósnak, majd fiainak adta. 1429-től a Pálócziak birtokolták. Tőlük szerezte vissza Perényi Péter.

Perényi Péter koronaőr, főispán, erdélyi vajda, királyi kancellár, az egri püspökség javainak haszonélvezője és a reformáció támogatója, a legfinomabb tokaji borok forgalmazója és egyszer a török szultán, másszor a Habsburg király foglya – hogy csak a legfontosabb „hivatalait” említsük –, vérbeli XVI. századi főúr, aki hol Szapolyai Jánost, hol Ferdinándot szolgálja, mindig a családi vagyon gyarapodását tartva szem előtt.

Perényi Péter megszerezte a mohácsnál elesett Pálóczi Antal birtokait, s a töröktől egyre inkább fenyegetett Siklós vára helyett Patakra tette át székhelyét. Ismerünk egy 1534-ben kelt levelet, amelyben Perényi várépítésben jártas mestereket

kért Kassa városától, hogy ellenfeleivel, Ferdinánd híveivel szemben megerősítesse Patak városát.

Az is tudjuk, hogy három év múltán, 1537 karácsonyán, a két király követeinek béketárgyalásai már az új, fallal övezett városközpontban, Perényi rezidenciáján folytak. Perényi az átalakítási munkálatok során nemcsak a várfalakat erősítette meg, de a várfalakon belül, az ún. tornyot is a kor igényeinek megfelelő főúri hajlékká formálta.

Perényit – minden diplomáciai ügyeskedése ellenére – 1542-ben a király fogságba vetette, ahonnan csak hat év múltán szabadult, mikor is hirtelen elhunyt. Az építkezést fia, Gábor fejeztette be, de ő is meghal fiatalon, s ezután a birtok visszaszállt a koronára, így Patak vára is a kamara kezelésébe került.

1573-ban a bécsi udvar Dobó István, az egri hős családjának zálogosította el Patakot. Néhány évvel később, 1584 karácsonyán, miként azt az irodalmi forrásokból tudjuk, különös események történtek a várban: Balassi Bálint, a nagy természetű költő, miután a külső vár templomában titokban házasságot kötött Dobó Krisztinával, a vár egyik birtokosával, embereivel elfoglalta a kastélyt, ám a fellármázott lakosság – katonaságra nem volt szükség – még aznap kiűzte onnan.

1591-ben már Dobó Ferenc, lévai főkapitány Patak várának egyedüli birtokosa. Így lett a birtok 1602-ben unokahúgáé, Perényi Zsófiáé és fiáé, Székely Jakabé. Ezt követően a bécsi udvar utasítására Basta generális hadaival megszállta a várat és a Vörös-toronyban őrzött Dobó-kincstárból – Rudolf császár számára – ritkabecsű kincseket, a zsoldosok fizetésére pedig 204 ezer tallért rabolt.

Bocskai István, mikor tudomást szerzett a fosztogatásról, hogy megelőzze az újabb „Basta-látogatást”, 1605 elején elfoglalta a várat. Itt várta be a szultán kinevező okiratát, s innen indult Pestre a fejedelmi korona és bot átvételére, melyet azután 1610-ig itt is őriztek. Bocskai halála után az új örökös: Lorántffy Mihály és családja. Itt nőtt fel Lorántffy Zsuzsanna, aki szülei halála után 1616-ban Rákóczi Györgyhez ment feleségül. Ekkor jelenik meg Patakon az első Rákóczi, miután György ideköltözik, s a vár ettől kezdve egy évszázadig a Rákócziak családi birtoka lesz.

1630-ban Rákóczi György innen indult a fejedelmi trón elfoglalására Erdélybe. Az ő ideje alatt több átalakítást is végrehajtottak a váron. Halála után özvegye és

kisebbségi fia örökölte a birtokot. A krónikák szerint a magára maradt fejedelemasszony sok vára és udvarháza közül továbbra is Patakot tekintette igazi otthonának. Lorántffy Zsuzsanna itt is halt meg 1660-ban.

Patak vára II. Rákóczi György özvegyére, Báthory Zsófiára és fiára, I. Rákóczi Ferencre maradt. A pataki vár történetében, mint annyi más főúri család sorsában, a Wesselényi-összeesküvés hozott újabb fordulatot. A felkelést előkészítő titkos tárgyalások – I. Rákóczi Ferenc vezetésével – itt Patakon, a kastély „sub rosa”szobájában (szó szerint: a rózsa alatt) zajlottak. A megtorlás sem maradt el: császári csapatok szállták meg a várat, s csak 1683-ban, Thököly seregei szabadították fel ismét.

II. Rákóczi Ferenc 1694-ben költözött ifjú feleségével Magyarországra, s gyakran időzött Patakon. Rákóczi korábban Bécsben nevelkedett, ahol tanárainak is feltűnt fejlett értelmi képessége, szorgalma és „méltóságos magatartása”. 1690-ben a prágai egyetemre ment, itt főként természettant, matematikát és hadtudományt tanult. 1694-ben Kölnben vette feleségül Sarolta Amáliát, a hessen-rheinfelsi uralkodó leányát.

Miután hazatért Magyarországra, még jó ideig távol tartotta magát a politikától, sőt igyekezett a császárral is jó kapcsolatot tartani. Tudjuk például, hogy 1696-ban született első fia keresztapjának Lipótot kérte föl, 1697-pedig birodalmi hercegi rangot kapott. Amikor tehát Thököly kurucjai elfoglalták Tokaj, Patak és Újhely várát, s az ifjú Rákóczit akarták megnyerni vezérüknek, ő még kitért az ajánlat elől, mert a mozgalmat korainak és előkészítetlennek tartotta. Hogy az együttműködés gyanúját is elhárítsa, azonnal Bécsbe sietett tisztázni magát. (A zendülést egyébként, mint tudjuk, a hirtelen összevont császári csapatok gyorsan szétverték.)

Rákócziban a Habsburg-ellenes fölkelés gondolata főként bizalmasa, Bercsényi Miklós hatására érlelődött meg. Amikor a küszöbön álló francia-spanyol örökösödési háború hírért vették, elérkezettnek látták az időt a felkelésre. Rákóczi diplomáciai puhatolózásokba kezd a francia udvarnál, ám az osztrákok elfogták ezeket a leveleket, s Rákóczit börtönbe zárták. Felesége azonban segítségére siet, s kalandos körülmények között kiszabadítja a bécsújhelyi börtönből, majd külföldre szökteti.

A Rákóczi szabadságharc kezdetén, 1703. augusztus 29-én vonultak be a kuruc hadak Patakra, amikor is valami szerencsétlen véletlen (vagy nem is annyira véletlen?) folytán tűz támadt a várban, leégett a tetőszerkezet, és a szobák famennyezete. Tudjuk, hogy amikor Rákóczi 1707-ben Patakra látogatott, még nem épült teljesen újjá a vár. Sőt, 1708 őszén, amikor a fejedelem ide hívta össze az utolsó kuruc országgyűlést, a hagyomány szerint, a rendek a még mindig tető nélküli Vörös-torony felső nagy palotájában ülészttek. És a szabadságharc utolsó fejezete is itt kezdődött, amikor 1710 végén a fejedelem innen indult a szomorú száműzetésbe...

A szabadságharc bukása után a császár elkobozta a mindig is a nemzeti ellenállás jelképének tartott Patak várát. Nem véletlen az sem, hogy a Vörös-toronyban, ahol egykoron a kuruc rendek ülészttek, magtárat rendeztek be. 1737-ben újra tűzvész pusztítja, újjáépítik, de továbbra is gazdasági célokra használják az egykor jobb napokat látott épületet. Egyre romlik az állapota. Talán jelképesnek is tekinthető, hogy a „kuruc fészek” utolsó tulajdonosa 1875 után az egyik „főlabanc”, Windischgrätz herceg lesz.

A tulajdonosok (és a történelmi események) lajstromozása után ideje lenne, ha csak vázlatosan is, de áttekintenénk a vár építéstörténetét. Az első építkezések, amelyek világosan elkülöníthetők, Perényi Péter tulajdonlásához fűződnek: ő az, aki az 1530-as években megépítteti a Vörös-tornyot, amely kifelé ágyukkal megrakott erődítmény, belül viszont főúri lak. Ekkor készült el a toronyhoz csatlakozó keleti és déli várfal is.

Az építkezéseket a Felső-Olaszországból származó, ifjú kora óta Perényit szolgáló Alessandro Vedani irányíthatta, aki öregkorában megírta, hogy mindent „ami szép és erős Patakon, ő építtett két kezével és tehetségével”. Az építkezést Perényi Péter fia, Gábor fejezte be. Az építőmester ezúttal is Vedani volt, csakhogy azóta az olasz letelepedett Patakon, s Vedani Sándor néven működött tovább.

Jelentős átalakításokat hajtott végre I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna is. A vármúzeumban található márványtábla felirata arról tanúskodik, hogy 1627-ben épült a külső vár északnyugati sarkán az Új-bástya. Közben folyamatosan mélyítették az árkokat és szélesítették a falakat. Míg a várúr elsősorban a vár védelemről gondoskodott, a várúrnő a kényelemről. A déli szárnyra emeletet húztak,

és itt alakították ki a fejedelemszöny fényűző lakosztályait. Ez idő tájt épült az a zárt erkélyrész is, amelyet a mennyezetét díszítő rózsáról neveztek el, s ahol „sub rosa”, azaz a rózsza alatt folytak a legbizalmasabb megbeszélések.

A torony második emeletén rendezték be a „bokályos ház” néven ismert fogadószobát, amelynek falát virágmintás török csempe borította. És ekkoriban épült meg a várkastély leghíresebb reneszánsz része, az udvart, a tornyot és a palotát összekapcsoló oszlopos, korlátos, fedett Lorántffy-loggia.

A XVIII.–XIX. század nem sok jót hozott a várra: 1703-ban tűzvész pusztította, majd a „lázadozó” Rákócziakat megbüntető császári intézkedések következtek, s a vár császárhű tulajdonosainak főként gazdasági célokat szolgáló átalakításai. Kivételként talán csak a Windischgrätzek emelte kápolnát említhetnénk, igaz, ezt sem a legmegfelelőbb helyre, a Vörös-toronyba helyezték el.

A Vörös-torony 1945 után a Magyar Nemzeti Múzeum része lett, s a Rákócziak korát bemutató művelődéstörténeti kiállításnak adott otthont. Különösen szép a díszterem és a kis-ázsiai csempékkel borított szoba. Korabeli hangulatot áraszt a torony legfelső részében kialakított ágyúterasz is.

Szerencs

A Rákócziak másik fő erőssége Szerencs volt. A települést fekvése miatt „Hegyalja kapujaként” is szokták emlegetni. Stratégiai fontosságú hely: itt található az Alföld és a hegyvidék. Már a honfoglalás idején lakott terület: Anonymus is emlegeti krónikájában. A tudós jegyző szerint Árpád Szerencset két kun vezérnek, úgy mint Édnek és Edumérnek ajándékozta, akiknek azután Pota nevű unokájuk várat épített. Később Szerencs a „Monaki” nemes ház kezébe jutott.

A nyelvészek (és amatőrök) is sokféleképpen magyarázzák Szerencs nevét: szerencsétől – szerelemig terjed a sor, de még egyik megoldást sem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani.

A legkorábbi – megbízható – adatok szerint johannita lovagok telepedtek meg ezen a tájon, kolostort is építettek, s a kis kolónia a XII. században a tatárok ellen harcolva, a király oldalán, a muhi csatában esett el.

A johanniták helyébe bencések érkeztek, ők 1271-ben emelték itt apátságukat. 1507-től nevezetes személy, Zápolya János az apátság kegyura. Őt Bebek Ferenc követte, majd Bebek János és György a tulajdonos, akiket Némethy Ferenc, Tokaj várának kapitánya egyszerűen kiűzött Szerencs várából.

Az új tulajdonos az egykori kolostort várrá építette át. Legalábbis erről írt Pethő János egy 1558-ban kelt levelében: „Némethy Ferenc ismeg egy Huszár várat csináltat Szerencs előtt és azt száz lóval és száz gyaloggal megtömette és kis tarackokat is hozott bele.” De valószínűleg Némethy alakította ki a monostor alapjaiból a ma is meglévő kaputornyot. Felvonóhidat kaput és „farkasvermet” is csináltatott. A toronyban helyezték el a „fegyverházat” és a „porházat”. Utóbbi a lőszer tárolására szolgált. Csigalépcsőn lehetett feljutni a „padlatra”, ahol a körbefutó, lőréses védőfolyosókról lőhettek az ellenségre.

Rövidesen az ellenség is megérkezett, de semmi sem úgy történt, ahogy azt a tervrajzokon megálmodták. Amikor ugyanis Némethy Tokaj alatt halálos sebet kapott a várat ostromló császáriakkal vívott csatában, Szerencs harc nélkül megnyitotta kapuit az ellenség előtt.

A Rákócziak a XVI. század végétől jelennek meg a várban. Az első honfoglaló: Rákóczi Zsigmond (1544-1608). Híres törökverő hős volt, egy ideig egri várkapitány. Ő Rudolf királytól kapta zálogba Szerencset, majd 1603-ban meg is vásárolta, bővítette az elővárat, a főépület nyugati oldalához pedig emeletes „tróntermet” épített.

Országgra szóló események zajlottak akkor Szerencsen. Ide hívták össze 1605-ben az országgyűlést, amelyen Bocskai Istvánt Magyarország fejedelmévé választották. Bocskai halálából 1606-ban királyi várossá emelte Szerencset. Halála után 1607-től újra ide hívták a rendeket, akik Rákóczi Zsigmondot választották erdélyi fejedelemmé. Rákóczi Zsigmond hatalmát a török szultán és Rudolf császár is elismerte. Egy év múltán önként lemondott a fejedelemségről Báthory Gábor javára. Nevét azzal tette máig ismertté, hogy támogatásával jelent meg Károli Gáspár, gönczi lelkész, bibliafordítója. Rákóczi Zsigmond 1608-ban halt meg, Szerencsen, a református templomban temették el.

Rákóczi Zsigmondot halála után legidősebb fia, György követte az erdélyi fejedelmi székben és Szerencs birtokában. György távollétében III. Ferdinánd seregei

1644-ben elfoglalták a várat, és a templommal együtt feldúlták. I. Rákóczi György tehetséges hadvezére, Kemény János azonban még abban az évben visszafoglalta Szerencset.

A XVII. század második felében, a török sereg, mint tudjuk, végigdúlta az országot, Szerencs vidékén is portyáztak. A császár 1661-ben Montecuccolit küldte a törökök ellen. Meg is érkeztek Szerencs alá a felmentő hadak, vezetőjük Stahrenberg Guido táborszernagy, aki a vár alatt ütött császári tábort sáncokkal erősítette meg. Ezekről a munkálatokról fennmaradt egy – bizonyos Sicha Lukács György császári mérnök által készített – tervrajz. Eszerint az egész várost védmű vette körül. Harcra azonban nem került sor, így 1663-ban a császári seregeket Szerencs alól Pozsonyba rendelték vissza.

A Wesselényi-felkelést követő megtorlásban Szerencset is elfoglalták, s néhány évig Habsburg kézen is maradt. Ekkor császári helyőrség állomásozott a falai között. 1680-ban Thököly hadvezére, Teleky Mihály visszafoglalta a várat. Később újra gazdát cserélt: 1685-től megint a császáriak itt az urak. Közben – legalább is a korabeli leírások szerint – a vár egyre rosszabb állapotba került. Senki sincs, ki sorsával törődne.

A Rákóczi szabadságharc idején Szerencs újra „kuruc fészek”, a bukás után megint a „labancoké”. A későbbi birtokmegosztás szerint a szerencsi uradalom felét a kamara kapta, a másik felét a fejedelem „véetlen húga”, Rákóczi Júlia, Aspremont hercegné tarthatta meg.

A következő két évszázadban többen is birtokolták: a többi között Illésházy Miklós, Grassalkovich Antal, majd a Szirmay és az Almási család. „Az uraság háza vagy kastélya a régi vár, melynek bástyái és tornyai le vannak rontva. Hajdan széles és mély árokkal véttetett körül, melyet a benne fakadó számtalan meleg forrás vize tölte meg”, írta Fényes Elek az 1851-es, illetve a korábbi állapotokról.

Az új tulajdonosok végképp eltüntették az épület rossz emlékű erőd jellegét, s helyébe barokk kastélyt emeltek. Ekkor töltötték fel a vár körül húzódó árkokat is. Átalakították a főépületet, tetőt vontak a lőrések fölé, elbontották a kaputorony felvonóhidját.

1968-ban indult meg a helyreállítás. Helytörténeti múzeum, könyvtár és művelődési központ kapott helyet a régi falak között.

Széchenyi család

Nagycenk

A Széchenyiek krónikája a XVI. századba nyúlik vissza, egy bizonyos Sz. Mihályig, aki a század közepén élt, s veszprémi várparancsnok volt. A család egyik legjelentősebb alakja Széchenyi György (1592-1695), ő a papi pályát választotta. Nagyszombatban szentelték fel, előbb esztergomi kanonok, később csanádi, pécsi, veszprémi, győri püspök, majd kalocsai érsek. Egy bíbornok „a bőkezűség és adakozás csodájának” nevezte. Főbb alapítványai: a győri, budai, kőszegi, esztergomi, egri, pécsi jezsuita kollégiumok, a vasvári domonkos rendi, a somogyi és esztergomi Ferenc rendi, a budai kapucinus, az egri szervita, a kismartoni és lajtahidi Ágoston rendi, végül a pozsonyi Orsolya és Clarissa kolostorok.

A török háborúban megsebesült katonák javára mintegy 400 ezer forintot adományozott, és helyreállíttatta a tűz martalékává lett nagyszombati Szent István papnevelő intézetet. Végrendeletében a budai és az esztergomi várak kijavíttatására 180 ezer forintot hagyott. De nem csak a köz javára jótékonykodott, hanem ő vetette meg a családi birtok alapjait is: főként Sárvár környékén és a Felvidéken szerzett uradalmakat.

Egyes források szerint a szatmári béke évében ő vásárolta volna meg a cenki birtokot is, ennek azonban ellentmond, hogy Széchenyi György akkor már nem élt, másrészt ő az egyetlen családtag, aki nem Cenken, hanem Pozsonyban van eltemetve.

Az azonban már bizonyos, hogy 1741-ben Széchenyi Antal és felesége, Barkóczy Zsuzsanna ide telepítette birtokának központját. Új kastélyt és köré parkot építtettek. Az emeletes főépület egy korábbi, földszintes majorsági épület felhasználásával készült. A kastély egyik szárnyában kápolna, a másikban színházterem is létesült. A középső nagyteremhez szobrokkal díszített lépcsőház vezetett. Az építkezésekkel 1758-ban készültek el, valószínűleg ekkor vették végleg birtokukba a cenki kastélyt az új tulajdonosok.

Különösen jól sikerült az épületet övező díszkert. Vályi András 1796-os földrajzi lexikonában megemlékezik a park kanyargó patakjairól, a szép hársfasorról, amelyet a legenda szerint maga a kastély úrnője, Barkóczy Zsuzsanna ültetett.

A kastély következő gazdája: Széchényi Ferenc (1754-1820). Mielőtt visszavonult volna Cenkre, jelentős országos főhivatalokat töltött be, több vármegyében is működött mint főispán és királyi biztos. 1799-ben főkamarászmester, 1800-ban országbíró helyettes. Legemlékezetesebb cselekedete a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása.

1802. november 25-én kelt alapító levelében 11884 nyomtatványból, 15000 kötet könyvből és 1152 kéziratból álló gyűjteményét a magyar nemzetnek ajándékozta. Széchényi Ferenc ezt az anyagot, amelyet utasítására gondosan katalogizáltak, később kiegészítette cenki könyvtárának anyagával is: mintegy 6000 darab rézmetszettel és 9206 kötet könyvvel. Ebből a gyűjteményből alakult ki a későbbi Országos Széchényi Könyvtár, nemzeti könyvtárunk. De nemcsak könyveket és metszeteket gyűjtött Széchényi Ferenc, hanem térképeket, magyarországi és erdélyi pénzérméket, valamint ásványokat is.

Széchényi Ferenc több ízben foglalkozott a kastély átépítésének gondolatával, s bár a nagyszabású tervek is elkészültek, az átépítésre és bővítésre szerényebb formában került sor. A munkálatok 1800-ban kezdődtek a soproni Ringer József irányításával. A főépület ebben az átalakított formájában maradt fent egészen 1945-ig.

1820-ban Széchenyi István (1791-1860) lett a kastély ura. Őt – elődeivel ellentétben – nem a dicső múlt lelkesítette, hanem a jövő. Nagyszabású nemzetépítő munkájához a példákat elsősorban a ráció hazájából, Angliából merítette. Oda fordult, ha a lóversenyzést akarta meghonosítani, vagy új hidat akart építeni, de kastélyának felújításakor is angliai példák lebegtek a szeme előtt. Saját lakosztályát egy korábbi gazdasági épületből alakította ki, itt volt a könyvtára, s ha leült a hatalmas íróasztala elé, akkor az ablakon keresztül az angolparkra látott. Nem mérnöki pontossággal, vonalzó mentén szerkesztett ágyásokra és szabályos mértani formákra nyírott bokrokra, hanem „természetes rendetlenségre”, zöld gyepre és gondosan válogatott fákra.

Az általa megkezdett átalakítási munkálatok 1834–1840 között – a soproni Hild Ferdinánd vezetésével – zajlottak. Főként a kastély nyugati szárnyépületét bővítették. A több mint egy évtizede zajló építkezések vége felé, 1840-ben, Széchenyi ezt írta naplójába: „Sisiphus munka az én rossz kastélyom...” Az építkezésben nemcsak új építészeti megoldásokra törekedtek, de „gépészetileg” is teljesen felújították az épületet. Ekkor vezették be a gázvilágítást és ekkor létesítették a vízöblítéses illemhelyeket. Megépült a – később nagy hírű – ménesnek hajlékot nyújtó, korszerű istálló is.

Széchenyi élete utolsó éveiben – mikor már ki sem mozdult a döblingi „gyógyintézetből” – levélben küldött utasításokat a kastély szépítésére. Halálának évében készítette el fia az üvegházat, öntöttvas vázzal, ugyanazzal a megoldással, ahogyan az első angliai világkiállításon látható „kristálypalota” is készült.

A kastély berendezése a II. világháborúban szinte teljesen elpusztult. 1960-ban kezdődött el az alapos kutatómunkával (egykori fényképek, levéltári adatok, töredékes leletek elemzésével) előkészített rekonstrukció. A kastély ma részben szálloda, részben múzeum.

Az Emlékmúzeum két részből áll. A földszinti barokk teremsorban, korabeli enteriőr-keretben bemutatják a Széchenyi család krónikáját. Sok értékes anyag került ide a korábban a Magyar Tudományos Akadémián őrzött relikviákból. Megtekinthetjük Széchenyi Ferenc éremgyűjteményét, valamint könyvtárának első katalógusát.

Széchenyi István hatalmas életművére emlékeztet az a nem kevésbé monumentális – talán szimbolikusnak is tekinthető – íróasztal, amelyet korábban szintén a Magyar Tudományos Akadémián őriztek. De az egykori dolgozószoba más bútoraival is megismerkedhetünk. Kissé meghatottan állunk, amikor felfedezzük az öreg Széchenyi ruhadarabjait, azokat, amelyeket életének utolsó napján is viselt: a puha, szattyánbőr papucsot, a selyemköntöst és a török fejfedőt.

Az emeleti teremsor mutatja be Széchenyi István közéleti és gazdasági tevékenységét. Számos eredeti dokumentum vall Széchenyi szinte felmérhetetlen jelentőségű, szerteágazó tevékenységéről: láthatók itt dokumentumok a

lótenyésztésről, a vízi közlekedés megújításáról, a folyamszabályozásokról, a vasúti közlekedés és az úthálózat korszerűsítéséről stb.

De legalább ennyire izgalmas a „gazdasági szárny” története is. Ez az épület a XVIII. század második felében készült, s erre húztak 1800-ban Ringer József tervei szerint emeletet. Korábban a birtok gazdasági céljait szolgálta, Széchenyi István idején pedig a magyar lótenyésztés bölcsője lett. Széchenyi első angliai útja során (1815–1816) ismerte fel, hogy a lótenyésztés nemcsak a főurak megfelelő sportolási lehetőségeivel függ össze, hanem a jó minőségű tenyészállomány – „termelőerő” –, a mezőgazdaság általános fejlődését is szolgálja.

Nagycenken első osztályú ménest hozott létre, itt tartotta az Angliában vásárolt legkitűnőbb lovait. Annak érdekében, hogy kedvet csináljon a nagybirtokosnak a lótenyésztéshez, 1827-ben megindította Pesten a magyar lóversenysportot. De nemcsak a főuraknak akart kedvet csinálni, hanem a parasztnak is: Nagycenken például a „parasztlovak” számára is rendeztek versenyeket.

Széchenyi nemes tradícióit akarták újraéleszteni Nagycenken, amikor az Országos Lótenyésztési Felügyelőség szakmai irányításával korszerű, de a hagyományokhoz illeszkedő istállót alakítottak ki mintegy 60 ló számára. Emellett a lovaskultúrához hozzátartozó nyerges- és kovácműhelyt is építettek. A kastélyon kívül szérűskert található, valamint nyitott lovarda és futtatópálya.

Végül idézzünk fel Széchenyi életéből egy kevésbé ismert epizódot, Eötvös Károly elbeszélésében: „Volt Cenken a század elején Széchenyi Ferenc gróf szolgálatában valami Varga János nevű erdőkerülő. Volt neki egy szép kis lánykája, a Mariska... A fiatal Széchenyi István, aki akkor gyakran tartózkodott Cenken, rendkívül megszerette a kislányt. Napokat játszott vele. Csodálkoztak is a grófon, nem úgy ismerték, mint aki nagyon szeretné a gyerekeket. Utóbb azt suttogták, hogy a kis Mariska bizonyosan István gróf leánya.” De nem az volt, igazi szerelem fűzte a kislányhoz. Később feleségül is akarta venni, de Mariska gyámja (mert időközben a kislány szülei elhaláloztak) megfenyegette a gróft, hogy feljeleni a hatóságoknál „nőcsábítás” miatt.

Széchenyi visszavonult, nem hiányzott neki a botrány, de továbbra is leveleket és verseket írt gyerekkori szerelméhez. Múltak az évek. Széchenyi már utolsó éveit

töltötte Döblingben, amikor Mariska meglátogatta. Mert ő sem felejtette el soha a „gróf urat”. Egész életében őrizte leveleit és verseit. Mindezt pedig Eötvös Károly magától az asszonytól hallotta. Amikor patvarista korában nála lakott egy ideig...

Teleki család

Szirák

„Ékesíti ezen helyiséget gr. Teleki József kastélya – írja Fényes Elek 1851-ben –, s gazdasági épületei, és az evangélikus tornyos anyatemlom. Határa a természetnek minden javaival bővelkedik; erdeje derék; bora jó; földje, rétje termékeny. Itt volt hajdan a jeruzsálemi keresztelő Szent János jövevények és zarándokok jeles rendje (ordo Hospitaliorum seu ceuciferorum Sancti Joannis Hierosolymitani).” Ha hihetünk a tudós szótárírónak, akkor Szirákon, miként Szerencsen is, először johannita lovagok telepedtek meg, akik kolostort is építettek maguknak.

A mai kastély-együttes őse föltehetően a XVII. században épült, földszintes, erődített épület, a község déli szélén emelkedő dombon, ahonnan szép kilátás nyílik a Béri patak völgyére és a Szirákot Kisbágyonnal összekötő útra.

Az első ismert adat 1748-ból való, amikor királyfalvi Róth Tamás és Wattay Borbála újjáépítette a kastélyt. (Legalábbis erről tudósít a bejárat kapu feletti felirat.) Róth Tamásról (1728-1782) azt tudjuk, hogy a felvidékről származott, s Róth Ádámnak, a zólyomi alispánnak volt a fia. A jénai egyetemen tanult, Wattay Borbálát vette feleségül, s házasságukból egy lány született. Róth Tamás 1782-ben Szirákon halt meg, itt is temették el.

A kastély tulajdonosa humanista neveltetésű, protestáns főúr volt, ízlésvilágát alapvetően a reneszánsz határozta meg. Egyes vélemények szerint ezzel magyarázható, hogy az építéskor a saroktornyos, várkastélyokra jellemző rendszert választották, s nem az akkor divatos franciás megoldást.

A ma ismert épület egységes szerkezete valószínűleg ebből az időből származik. Négyszögletes alaprajza a kerti oldalon két oldalszárnnyal bővült. A főépület többszintes pincerendszeren emelkedik. Kétemeletes homlokzatát kétoldalt könnyed tornyocskák szegélyezik, középen háromszögletű oromzat koronázza. A falpillérek tagolt, kissé zsúfolt homlokzata, az ablakok szemöldökdiszei és az oldalszárnyak manzárdtetőzete az 1750-es évek stílusjegyeit viselik magukon. Egyes

részletek viszont, mint például az egyszerűsített kerti homlokzat és a főhomlokzat két emelet közötti és oromzat alatti díszei az 1860 körüli romantikus restaurálást bizonyítják.

Az épület legkorábbi, XVII. századi történetére viszont a belső szűk kapualj és a szűk folyosók vallanak. Mindenesetre, valamennyi réteg közül a legszebb örökség: az épület emeleti, barokk stílusú díszterem. Itt a kastély restaurálási munkálatai során falképeket tártak fel. Ezek Ovidius Metamorphosisának egy-egy epizódját ábrázolják. Kerettel szegélyezett mezőben, tájháttér előtt szürke, szobrot utánozó festéssel (grisaille) szimbolikus alakok, jelenetek láthatók.

A freskók – legalábbis a legújabb kutatási eredmények szerint – egy Rómában dolgozó német barokk művész, Johann Wilhelm Baum metszetsorozata nyomán készültek. Baum a firenzei Stefano della Bella (1610-1664) követője volt, akiről viszont tudjuk, hogy korának legnagyobb hatású rézmetszője, Firenzén kívül hosszabb ideig Párizsban és Hollandiában élt, és számos magyar tárgyú műve is ismeretes. Több metszete szerepel a budapesti Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményében. Vadászjeleneteit divatos fajanszokra és cserépedényekre másolták.

Visszatérve a kastély történetéhez: Róth Tamás és Wattay Borbála Johanna nevű leányát gróf Teleki József vette feleségül, s így lett az épület ezután a Telekieké. Itt élt Teleki József (1738-1796) a műgyűjtő, tudós és író, valamint itt született Teleki László (1764-1821), a költő is.

Teleki József hét éves korától három évig Losoncon tanul. Tizenhat éves, amikor a tudós Bod Péterre bízzák nevelését: főként történelmet, filozófiát és teológiát hallgat. 1759-ben a baseli és a leideni egyetemet látogatja. Több ízben is nagy külföldi utazásokat tesz. Bejárja Franciaországot, itt megismerkedik Voltaire-rel, kinek elutasítja eszméit. Jár Svájcban, Hollandiában és Németországban is. Bécsben matematikai, régészeti és építészeti tanulmányokat folytat. Útinaplóját később Tolnai Gábor jelentette meg.

Itthon magas állami hivatalokat töltött be. 1781-ben az erdélyi királyi tábla bírója, 1782-ben Ugocsa vármegye főispánja. II. József uralkodása alatt a pécsi iskolai kerület igazgatójává, később belső titkos tanácsossá, végül a szent korona őrévé nevezik ki.

Az 1790-91-es országgyűlés egyik legbefolyásosabb tagja, 1791-től a református zsinat elnöke. Ahogy egyre emelkedik a hivatali ranglétrán, s ahogy nyilván egyre jobbak lesznek anyagi körülményei is, mind több pénzt áldozhat szenvedélyére, a műgyűjtésre. Ezer arany forintért megvette például Cornides Dánielnek a magyar történelemre vonatkozó gazdag könyvtárát. Ez az anyag képezte saját könyvgyűjteményének az alapját, amelynek bővítését fiaira bízta. De nemcsak könyveket gyűjtött, hanem kastélyában jelentős helyet foglaltak el például a kitömött ritka állatok, és a különleges matematikai és fizikai műszerek is.

Teleki József fia, László, már Szirákon született. Magántanárok felügyelete alatt nevelkedett, majd a marosvásárhelyi református kollégiumba került. Apja révén kapcsolatba került a tudós Cornides Dániellel is (Teleki József az ő történettudományi könyvtárát vásárolta meg), tanulmányai folytatásaként vele fél évet Bécsben tölt. Később Göttingába utazott, 1787-ben tért haza Magyarországra.

Ő is hivatalt vállalt, előbb az erdélyi kormányshéknél titoknok, később az erdélyi királyi tábla bíróját. A nevezetes 1790-es országgyűlésre Máramaros megye küldte követnek, majd a Dunamelléki Református Egyházkerület megválasztotta főgondnokának.

Hivatali teendői mellett irodalommal is foglalkozott. Főként Bessenyei György hatására négy prózai tragédiát is írt (Senecáról, Tell Vilmosról, Hunyadi Lászlóról és Péter Árpád-házi királyról), ezek kéziratban maradtak fent. Később verses búcsúztatókban siratta el családjának elhunyt tagjait. (Pl. „Néhai római szent birodalmi gróf Széki Teleki Ádám úr áldott hamvainak emlékezete”, vagy: „Néhai gróf Széki Teleki Mária sírhalma”) Nyelvészettel is foglalkozott, e tárgy körben is több dolgozatot tett közzé. A Tudós Társaság előkészítő bizottságának elnöke volt, mely társaság megszervezését írásban is szorgalmazta. 1796-ban pedig különös könyvecskét írt családjá számára, melynek ezt a címet adta: „Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében”. A mű csak több mint száz év múltán, 1925-ben, a Protestáns Szemlében látott napvilágot.

Teleki József 1796-ban bekövetkezett halála után fia, László gondozta az egyre bővülő könyvtárát. Tudjuk, hogy az özvegy – aki nevét időközben Mészáros

Johannára magyarosította – s fiai, a gyűjteményt végül az Akadémiának ajándékozták, s „annak további gyarapítására és egy ór fizetésére” alapítványt tettek.

A Telekiek emlékét Szirákon nemcsak a kastély, s az 1784-ben épült későbarokk sírbolt őrzi, de még egy utca is, amelyet Róth Johannáról neveztek el.

Wenckheim család

Szabadkígyós

Ősrégi, frank eredetű család, amely I. Ferdinánd német-római császártól – Wenck Dániel személyében – 1559-ben nyert címeres levelet. Egyik utódját, Ágostont, wenckheimi előnévvel 1608-ban emelték birodalmi nemesi rangra. Ez idő tájt a család egyik tagja, Sebestyén, tüzérségi főtitst, aki 1598-ban, Győr ostrománál tüntette ki magát.

A család egyik jeles képviselője – Wenck Albert wiedersbachi Wiederhold Jozefától született fia – János, aki a holland egyetemen orvosdoktori oklevelet nyert (1683). Később, mint udvari orvos, Grazban telepedett le, ahol kiváló hírnévre tett szert, olyannyira, hogy a római tudományegyetem is doktorrá avatta (1711). Érdemei elismeréseként Mária Terézia 1748-ban osztrák lovagi rangra emelte.

János fia: János-József-Ágost, császári tanácsos, alsó-ausztriai kancellár, a Békés megyei főispán, Harruckern János György leányát, Mária Cecíliát vette feleségül. Gyermekük: József, János és Ferenc gyulai uradalmat örökölték. József és Ferenc katonai pályára lépett, s az altábornagyságig emelkedett. Mindkettőjüket „magyar honossá” tette az 1791-es törvény, József 1802-ben kapott grófi címet.

A Wenckheim család legjelentősebb képviselői: Wenckheim József (1778-1830), W. Béla (1811-1879), W. Krisztina (1849-1924) és W. Frigyes (1842-1912).

Wenckheim József – a már említett báró W. Ferenc altábornagy és báró Rosenfeld Karolina fia – a családi tradíciók szerint először szintén a katonai pályára lépett. Később a vármegye szolgálatába állt. Előbb, mint Krassó, utóbb, mint Arad vármegye főispáni helytartója tevékenykedett. 1825-től Arad megye főispánja. Nevét azzal írta be a lexikonokba, hogy közreműködött a Békés megyei vizek és mocsarak szabályozásában, lecsapolásában és kiszáritásában. De tevékeny részt vállalt a hazai lótenyésztés előmozdításában is. Nevéhez fűződik a magyar gazdasági egyesület megalapítása.

Wenckheim Béla már ifjú korában a vármegye szolgálatába állt. Még nincs harminc éves, amikor első alispánja lesz Békésnek, 1839-ben a vármegye országgyűlési képviselője, s mint ilyen, a reformpárthoz csatlakozott. 1848-ban az új magyar kormány Békés vármegye főispánjává nevezte ki, részt vett a szabadságharcban is, emiatt menekülnie kellett, de később – az elsők között – amnesztiában részesült. 1865-től újra békési főispán, 1867-től pedig az Andrássy kormányban a belügyi tárca birtokosa. 1871-től elvállalta a király személye körüli miniszterséget, amelyet a Lónyay-, a Szlávy- és a Bittó-kormányban is megtartott. 1875-ben, a fúzió idején, rövid ideig miniszterelnök is volt, de fél év múlva lemondott és átadta helyét Tisza Kálmánnak.

A parlamentben ritkán szólalt fel, inkább csak szakmai kérdésekben hallatta hangját. A kiegyezési tárgyalásokkor főként bankkérdésekben nyilvánított véleményt. Politikai szerepét a kortársak abban látták, hogy közvetített az udvarnál az „ellentétes áramlatok” között. Kitűnő lovas volt, s mint ilyen, a hazai lovassport egyik legfőbb támogatója.

Wenckheim Krisztina azért érdemel említést, mert ő, ahogy ez a lexikonok adataiból látszik, Kígyóson született. Atyja: W. József Antal, anyja: Sehertz Krisztina. Szüleit hamar elveszítette, így „korán megízlelte az árvák nehéz kenyerét”, miként azt a család egyik krónikása feljegyezte. Talán ezért is lett „a jótékonytájként ismert honleányok egyik első képviselője”. Tudjuk, hogy Gyulán 100 ezer forint költséggel árvaházat létesített, de egyébként is állandóan gyakorolta a „közjótékonytájként”. Tevékenységéért 1904. március 20-án megkapta az I. osztályú Erzsébet-rendet.

Azt, hogy Wenckheim Krisztina hol és miként töltötte gyermek- és ifjúkorát Kígyóson, nem tudjuk. Azt azonban igen, hogy 1872-ben hozzámegy unokatestvéréhez, Wenckheim Frigyeshez, aki viszont, nyilván a házasságkötés után, 1875–1879 között, Ybl Miklós tervei szerint, német reneszánsz stílusban fölépítette kígyósi kastélyát. A Vasárnapi Újság 1897-es évfolyamában képet is közölnek az épületről (Klősz György munkáját), s az újságíró a következő megjegyzést fűzi a riporthoz: „ezen nemesi hajlék stílszerűség, kényelem és fejedelmi pompa tekintetében a legelső magánépületek egyike az országban”. Ismerünk egy másik Klősz-fotót is

Kígyósról, amely szintén a millenniumi évek táján készülhetett, s az elegáns, faburkolatú, kazettás mennyezetű ebédlőt ábrázolja.

Wenckheim Frigyes Pesten is több palotát építtetett, egyikben, melynek tökéletes felújítását a közelmúltban fejezték be, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár működik. Említettük már, Wenckheim Frigyes kígyósi kastélya Ybl tervei szerint valósult meg. A nagynevű építész elképzelései is sokat változtak az évek során. A Károlyiak építészeként főleg a romantikát kedvelte, később az itáliai reneszánsz követője lett. Szabadkígyóson – nyilván a megrendelő intencióit is figyelembe véve – olyan épületet igyekezett létrehozni, amely egyesíti magában az olasz, a délnémet és a francia reneszánsz hagyományait. A hosszan elnyújtott homlokzat magán viseli mindezeket a jegyeket. Egy szakértők szerint így aztán „az összkép inkább látványos, mint harmonikus”.

A kert is hasonló – eklektikus elvek – alapján született. Jellegzetes francia barokk park nyírott sövényekkel, körötte angol kert őshonos fákkal és különlegességekkel. A kastélytól távolabb mesterséges tavat alakítottak ki, ahogy kell, szigettel, híddal. A gyerekek számára játszóház épült, úszómedencével, de nem maradhatott el a lovaspálya sem. „Igazi, színtiszta eklektika, tipikus stíluskeverék, s mint ilyen, hiteles tanúja korának, a feudális alapokon szerveződő kapitalizmusnak.”

Hasonlóan fogalmaz egy másik, korábban már idézett szakértő, az élesnyelvű rokon, Ybl Ervin is. Mindenesetre az ő megközelítési módjából világos, hogy az újkígyósi kastély a maga korában nagyon divatos, sokat idézett látványosság lehetett. A kritikus a vizsgált épületet igyekszik belehelyezni a kor építészeti áramlataiba. „Hasonló modorban épültek abban az időben Németországban, Svájcban, Ausztriában a főurak, a gazdag emberek hivalkodó vidéki otthonai... Bizonyára megbízói írták elő a kastély stílusát, mert Ybl, ahol lehetséges volt, az olasz reneszánsz tömörebb, tartózkodóbb nyelvezetét követte. Meglátszik, hogy idegen területen mozog. A német reneszánsz nem volt kenyere, a kígyósi kastély inkább a hivalkodó gazdagság, mint a mértéktartó előkelőség kifejezője.”

Ybl Ervin egyértelműen megdicséri viszont a kastély olasz reneszánsz stílusban épült kápolnáját. „A tervező itt újra otthonosan mozgott. Bejáratát oszlopos, timpanonpárkányos kapu hangsúlyozza, de az ajtó szárnyai XIV. Lajos francia modorát követik.

A belső tér kupolája rozettákkal díszes hevedereken nyugszik. Fő ékessége a Rossellinók és Benedetto da Majano elemeiből remekbe készült fehérmárvány oltár. Dúsan faragott gyóntatószék és négy padosor egészíti ki a nemes ízlésű kápolna belsejét. Üvegből készült, nagy télikert csatlakozott hozzá, de ezt az 1930-as évek elején lebontották.”

A kastély helyreállítása hosszú évekig tartott. 1977-ben készült az előzetes felmérés, a program- és a kiviteli terv. A munkálatok szakemberek irányításával, de vállalkozási formában zajlottak, ami a sikerek ellenére nem kevés problémát is felvetett. Az épület jelenleg kastélyszállóként működik.

Zichy család

Győr

A család első oklevéllel is kimutatható őse: Zayk Gál (1260 körül), aki a család későbbi tulajdonát, Zajk (Zala megye) községet bírta. Másik ősi birtokuk az egykori Zich helyiség (ma: Zichyújfalú). A család hosszú ideig Zajkról nevezte magát, s csak a XIV. században kezdte használni a „de Zich” elnevezést. Gál unokája Péter, ki Károly Róbert alatt élt, Esztergomnál esett el. Testvérei: László és Jakab, kik Nagy Lajostól kaptak adományt. Jakab fiai közül Benedek a Hunyadiak korában élt, s Mátyás király mellett vitézkedett.

Zichy György (1548-1591) is előbb a harcmezőkön hívta fel magára a figyelmet, csak később lett Moson, majd Vas vármegye alispánja. Fiai közül Páltól a grófi, Benedektől és Mihálytól a nemesi ág ered. A grófi ág leszármazási rendje: Zichy István, a kamara elnöke, feleségül vette Amade Magdolnát, ebből a házasságból származik Pál, István, Ádám és Klára. A nemesi ágból Zichy Ádám királyi tanácsos, a dunántúli kerületi tábla elnöke származik, ő 1732-ben nyerte el a bárói rangot, ez az ág azonban vele kihalt.

A Zichyk grófi címerén kék mezőben lebegő arany korona látható, amelyből kiemelkedik két szarvasagancs. Az agancsok között egyenlő szárú ezüst kereszt lebeg. Az 1732-ben kapott bárói címhez hasonló címer dukált, azzal a különbséggel, hogy a háttér vörössel és kézzel „hasított”, az agancsok között lebegő kereszt pedig nem ezüstről, hanem aranyból van.

A családi birtok alapjait Zichy Pál veszprémi és győri várkapitány, és fia, István (1616-1693) vetette meg. István már serdülőkorában kamarás III. Ferdinánd udvarában, később sorra szerzi a hivatalokat: győri várparancsnok, kamarai elnök, koronaőr. A családfő és utódai 1676-ban grófi rangot kaptak. Ezután Moson vármegye főispánja, a király mellett pedig főajtónálló és tárnokmester lett.

Zichy István, a birodalomalapító, ő szerezte meg a család roppant győri és mosoni birtokait (de a többi között Seregélyest és Nagyvázsonyt is). Két házasságából

három fia származott. Utódai: Ádám, István és László. Felesleges lenne felsorolnunk mindegyikük életútját, könnyen el is veszhet az ember az Istvánok és Lászlók II. III. és IV. generációjában. A lényeg az, hogy valamennyi leszármazott főhivatalt viselt: találunk közöttük főispánt, koronaórt, kamarai elnököt, de egyházi főméltóságot is szép számmal.

Zichy Ferenc gróf (1701-1783) Zichy Péter főasztalnokmester és homonnai Drugeth Klára fia, Homonnán született. Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban és Győrött végezte, a bölcsészetet Olmützben és a bécsi Pazmaneumban. 1721-ben Rómába megy a Collegium Germanico-Hungaricumba, ahol az évkönyvek tanúsága szerint kitűnő tanuló volt. Első miséjét 1724-ben, Bécsben, a király jelenlétében mondta. 1725-ben nagyváradi kanonok és plébános, 1727-ben esztergomi kanonok, 1731-ben pedig nyitrai főesperes lett. 1743-ban az akkor gyöngélkedő győri püspök mellé „coadjutorrá” nevezték ki (koadjutor: a püspök mellé a szentszéktől kirendelt segítő vagy helyettes).

Győri püspöksége idején nagyon sokat tett a város fejlesztése, szépítése érdekében. Átépitette – a többi között – a győri főtemplomot és a püspöki lakot. Utóbbi korábban a „várigazgatók” lakóhelye volt, ezért a királynőtől, Mária Teréziától vissza kellett váltania az épület tulajdonjogát is. Ugyanígy „váltotta vissza” (magyarán: visszavásárolta) a megrongált várat, amelyet azután szintén helyreállíttatott. Ő építtette a győri akadémiát (pontosabban annak egy részét) is.

Zichy Ferenc mintegy négy évtizeden át főpásztorkodott Győrben. Nemcsak egyházi célokra áldozott sokat, de „közjótékonykodott” is. Híveinek valóságos „atyja” volt, amint azt egy korabeli forrás megállapította róla. Igaz, ezt a szerteágazó mecénási, jótékonyági tevékenységet elősegítette a város vezetésében betöltött fontos pozíciója, egyrészt a magas egyházi méltóság, másrészt az állami hivatal: hiszen 1743-tól ő töltötte be Győr vármegye főispáni tisztét is.

Győrnek a Zichy családhoz köthető műemlékei közül kettőt mindenképpen meg kell említenünk. Mindkettő kialakításában, felújításában nagy szerepe volt a már említett Zichy Ferenc püspöknek.

A győri püspökség Szent István korától áll fenn. Székesegyházát már a XI-XII. század fordulóján említik Hartvik győri püspök szertartáskönyvében. A templomot a

XIV. században bővítették. Később Héderváry János püspök a déli oldalhoz hozzáépítette az először 1404-ben említett Szent László kápolnát. 1466–1481 között, Monoszlói Csupor Gergely és Nagylucsei Dóczy Orbán püspök idején, emelték a Szent Demeter kápolnát. A templomot 1460–1480 között teljesen felújították, ebből az időből boltozat és ablaktöredékek maradtak meg a padlástérben.

1529-ben, amikor a törökök elől menekülő Christoph Lambert várkapitány felgyújtotta a várost, ledőlt az egyik nyugati tornya. 1546-tól a püspöki várat olasz hadmérnökök vezetésével megerősítették. Ez idő tájt a várórség a székesegyházat élelmiszer- és lőszerraktárnak használta. Utóbbi funkciója később nagy kárt okozott, amikor is az 1580-as években, valószínűleg egy villámcsapástól, felrobbant az itt tárolt lőpor.

A város 1594–1598 közötti török megszállása alatt a székesegyház tovább pusztult. Győr visszafoglalása után ideiglenesen használhatóvá tették, majd II. Draskovich György püspök 1639–1645 között Giovanni Battista Rava olasz építésszel átépíttette. Végül, ma is látható formáját Zichy Ferenc püspöksége alatt érte el.

Zichy a legjobb mesterekkel dolgoztatott. Az átépítés terveit Melchior Hefele építésszel készítette. (Hefele Menyhértként már emlegettük, mint Eszterháza egyik tervezőjét, de ő építette – a többi között – a pozsonyi és a szombathelyi püspöki palotát is.) A freskókat – számos művésszel együtt – Maulbertsch festette. A szentély előtti diadalív és az oszlopos főoltár szintén Hefele tervei alapján készült, kivitelezője: Joseph Gottschall. Érdekes még a szentélyben a püspöki trón története: ez Mária Terézia koronázására készült 1740-ben, szintén Zichy püspök vásárolta meg.

A püspöki palota (vagy ahogy a győriek mondják: a Püspökvár) legkorábbi emlékei a XIII-XIV. századból valók. Erre épült a XIV. század derekán Kálmán győri püspök „L” alakú, kétszintes palotája. Miután az épület elkészült, a palota elkülönült a várostól. Kálmán püspök ugyanis 20 méter széles szárazárokkal vetette körül rezidenciáját.

Az Anjou címerrel ékes torony az 1370-es évekre keltezhető. Újabb bővítés a XV. század elején következett, ekkor a kapualjtól délre terjeszkedett a palota. Még ugyanennek a századnak a végén fölépíttették a ma Dóczy-kápolnaként ismert

épületrészt. A kápolna földszintje a palotát körülvevő védelmi rendszerhez tartozott, ez volt az ún. gyalogkapu, amelyhez külön felvonóhidat építettek.

A XVII. század első felében az épületet délről háromszintes szárnyal bővítették. A várban ekkor már a katonaság volt az úr. Mint tudjuk, itt volt a mindenkori várparancsnok („várigazgató”) rezidenciája. Zichy Ferenc az 1750-es években visszavásárolta elődei palotáját. Az általa kezdeményezett átalakítási munkák során megmagasították a középkori kaputornyot és barokk sisakot helyeztek rá. A homlokzatokat egységesítették, kőkeretes ablakokat alakítottak ki. Ez idő tájt épült a díszlépcsőház és a pompás szalon, amely méltóképpen reprezentálta a bőkezű püspök tekintélyét, hatalmát.

Seregélyes

A sok név és évszám helyett kezdjük ezúttal egy anekdotával. Ferenc császár egy ízben azt mondta Zichy Ferenc „pénzügyminiszternek”: „A jövő esztendei hadgyakorlatok Fejér megyében lesznek. Hallom, Önnek ott szép kastélya van, hát ott fogok megszállni.” Akkor azonban ott még semmiféle kastély nem volt. De lett. Zichy, a megadott időre, 1821-re, valóban megépíttette seregélyesi kastélyát, s a császár valóban ott is szállt meg. A szobákat, ahol a császári felség lakozott, kegyelettel őrizték és mutogatták.

Mint minden anekdotának, ennek is lehet bizonyos valóságtartalma. Igaz, egyetlen Zichy sem volt soha közös pénzügyminiszter. Valószínűleg arról a Zichy Ferencről van szó, akinek feleségét Ferraris Máriának hívták, s ettől kezdve a család ezen ága a Zichy–Ferraris kettős nevet használta. Zichy-Ferraris Ferenc ugyanis királyi tárnokmester volt, s az valójában már majdnem pénzügyminiszter...

Nevezett kastély Székesfehérvár és a Velencei tó között épült, Seregélyesen, ahol már a honfoglalást követően is laktak, főként királyi lovászok, valamint a fehérvári vár népe. Egymás után több főúri család is birtokot szerzett a környéken: megemlíthetjük a Petőket, az Ugaliakat, de a Batthyányakat is.

A török uralom után, 1650-ben, II. Ferdinánd a seregélyesi birtokot a „birodalomalapító” Zichy Istvánnak adta. Tőle fia, Pál örökölte. Egy 1783-ból

származó katonai térkép szerint a Dunapentelére vezető út jobb oldalán „Castellet” állt. Hogy ez milyen volt, azt nem tudni. A ma is látható kastélyt Zichy-Ferraris Ferenc építtette az 1820-as években. Ez a klasszicista épület a későbbi (1856-os és 1882-es) katonai térképeken is megtalálható, s a ábrázolások tanúsága szerint szinte semmit sem változott.

A seregélyesi kastély históriája elválaszthatatlan a környéken az 1810–1820-as években sorra épülő hasonló kastélyok történetétől. Azt is mondhatnánk – mai szóval élve –, hogy a seregélyesi „projekt” része József nádor kastélyépítési programjának. Amikor ugyanis Ferenc császár testvére foglalja el a nádori széket, az egész országban fellendül az építkezés. Fejlődésnek indul Pest-Buda, és sorra létesülnek a vidéki kúriák is. Ez idő tájt épül (vagy újul meg) a környéken a martonvásári, a dégi, a lovasberényi és a seregélyesi kastély.

Minden kastély-történetnek egyik alapkérdése, hogy ki a tervező. (Ezen aztán gyakran évtizedeken át vitatkoznak a szakemberek.) Azt mindjárt az elején le kell szögeznünk, Seregélyesen sem maradt írásos nyoma, hogy ki készítette a terveket. Csak közvetett bizonyítékok jöhetnek számításba. Azt például tudjuk, hogy Zichy Ferenc szoros kapcsolatban állt a Pollack testvérekkel, egyes vélemények szerint ő fedezte fel őket. Az is tény, hogy a környéken több kastélyt is – bizonyíthatóan – Pollack Mihály tervezett (Dég: 1819–1826, Alcsút: 1819–1825). Vélhetően a seregélyesi terveket is ő készítette, erre vallanak bizonyos „stíluskritikai” szempontok is. Ezek közül meg szokták említeni, hogy a portikusz, az ablakpárkányok, a belső festés, a nagyterem boltozata, s a kastélyt övező park annyira hasonlatos a már említett három kastély esetében, hogy a hasonlóság nem lehet pusztán utánpótlás eredménye, inkább közös tervezőre vall.

Ha az épület fel is épült az anekdotában említett alig egy év alatt, a kert bizonyosan nem. Fényes Elek 1851-ben ezt írja: „A város fő díszje az uraság egy emeletű kastélya, mely *nem rég* épült, réz helyett cink fedéllel borítva, s minden felől egy gyönyörű angolkerttől körülvéve. Ez a nagy kiterjedésű angolkert leginkább nevezetes, mert itt az előtt csak keveset érő kopár homok volt.” Vajon mennyi időt jelenthet a szerző által említett „nemrég”? Lehet, hogy nemcsak az angolpark, de maga a kastély is – az 1821-es kényszerű átadás óta – még sokat épült-szépült?

A kastély egykori belső kialakításáról keveset tudunk. Rados Jenő a Magyar kastélyok című, 1939-ben megjelent alapművében ezt írja: „Tekintélyes homlokzatának nagyszerű megjelenése és harmonikus arányai éles ellentétben állnak a kevésbé gyakorlott mesterre valló számos alaprajzi fogyatkozásával.” Magától a szerzőtől tudjuk, hogy a könyv írásához szükséges helyszíni szemle gyakran meghiúsult, mert a park kapuján nem jutott túl. Seregélyesen is valami hasonló történt. Bár az akkori tulajdonos, Hadik Béla fogadta őt az egyik udvari teremben, a kastélyt belülről nem nézhette meg. Hadik csupán egy földszinti alaprajzot adott át a szerzőnek, írja meg abból az összefoglalását.

Néhány évvel korábban (1922-ben) viszont Lyka Károly a belső kialakításról is elárult fontos részleteket: „1822-ben Zichy Ferenc gróf az új seregélyesi kastélya termeinek és szobáinak művészi kifestésével Pich Ferencet bízta meg, aki néhány évvel korábban bizonysgot tett készségéről Székesfehérvárott a színház függönyeinek megfestésével.” Tény, hogy a falkutatások során előkerült freskók összehasonlító elemzésével sem sikerült hiteltérdemlően bizonyítani, ki, illetve kik festették azokat.

Mint ahogy azt sem tudjuk, ki tervezte a kastély „gyönyörű angolkertjét”. Csak a fák nevének egy későbbi felsorolását ismerjük. Íme a lista, amely már csak a fanevek különleges hangzásával-hangulatával is sétára csábít: platán, törökmogyoró, fekete- és erdei fenyő, tulipánfa, vasma, japánakác, feketedió, zöldjuhar, szomorúfűz, császárfa, bükk, virginiai boróka, olasz jegenye, nyárfa.

A seregélyesi kastély II. világháborút követő krónikája nem sokban különbözik a többi hasonló sorsú épületétől. Sokáig üresen áll, majd az ötvenes évek elejétől a székesfehérvári Vadásztöltény-gyár (a későbbi Videoton) „elfekvő készletraktárként” használta. Addigra már nem volt benne se bútor, se padló, sőt valamennyi belső ajtó és a hozzátartozó „ácsok” is hiányzott. A zárócsapos gerendafödém – a sorozatos beázások következtében – több helyen beszakadt. Az emeleti válaszfalakat a belső oldalon csak nyomokban lehetett föllelni. A bal oldali, ún. konyhaszárny fedélszéke, párkányai és teknőboltozatai egy korábbi bombatalálat következtében egyszerűen eltűntek. Hasonló sorsa jutott a főépület rizalitja is.

A helyreállítási munka – gondos előkészítés után – 1982-ben indult meg. A helyreállított kastélyban jelenleg egy fővárosi cég reprezentatív üdülője és oktatási központja működik.

Nagyvázsony

A vidék a Vázsonyi (Vezensyi) nemzetség ősi birtoka. Már a XII. századtól folyamatosan szerepelnek az oklevelekben. A vár, illetve a lakótorony építése is hozzájuk köthető. Vezensyi László 1384-ben kapott engedélyt Mária királynétól arra, hogy barnagi birtokán várat építhessen. Ez a Zádorvár néven ismeretes erősség már 1386-ban készen állott, de rövidesen elhagyták. Viszont Vázsony mellett fölépítették a ma is látható vár magját képező lakótoronyt, az azt övező falakat és a kaputornyot.

A lakótoronyba az első emelet szintjéről – a leereszthető csapóhídon át – lehetett bejutni, ahonnan csigalépcső vezetett a felső emeletekre, s le a földszintre, a várkúthoz. A torony tetején védőfolyosó volt, lőrészekkel, sáttortetővel, a második emeleten lovagterem, a harmadikon egy kisebb előtérből nyíló nő lakosztály.

A várat első ízben 1469-ben említik az oklevelek „castrum Wasonkew” alakban. Vezensyi László, a család utolsó férfitagja (így hívták az elsőt is), Mátyás király bizalmas embere volt, követként többször járt Rómában és Velencében. 1472-ben meghalt, s így a királyra szállt vázsonyi birtoka. Mátyás akkor egy másik hű emberének, Kinizsi Pálnak adományozta azt. Mivel a vázsonyi erősséget Kinizsi várként is szokták emlegetni, idézzük, mit írt róla a tudós Bonfini.

„Kinizsi Pál alacsony sorból származott, gabonaörlő szárazmalomból került a katonasághoz, s először Magyar Balázs alatt szolgált. Vezetéknevét szülőfalujáról nyerte. Hallatlan lelki és testi erővel bírt, termete, izmai, tagjai Herculeshez tették hasonlónak. Minden segítség nélkül emelte fel a földről a malomkövet, olykor a boroshordót, melyet szekér is alig tudott elvinni... A katonáskodás alatt Magyar Balázs annyira megkedvelte, hogy nemcsak a legnagyobb katonai tisztségekre emelte, hanem lányát is hozzáadta.”

Kinizsi szívesen tartózkodott vázsonyi várában, átalakította, bővítette. Az építkezések során a lakótorony körül mintegy 20-30 méteres körzetben észak felé

kimélyítették a talajt, és az innen kitermelt földből a vár nyugati oldalán 10-15 méter magas földsáncot emeltek. A lakótornyot egy két emeletes palotaszárnyal bővítették, amelynek első emeletéhez a várudvarról díszlépcső vezetett. Itt alakították ki a lovagtermet és a házikápolnát is.

A nagy törökverő vitéz 1494-ben utód nélkül elhunyt. Vázsonyban, a pálos templomban temették el, vörösmárvány sírkövét felesége, Magyar Benigna készítette. Az özvegy imakönyvét, amely igen becses középkori nyelvemlékünk, egy ideig a vázsonyi pálos kolostorban őrizték, később átkerült a keszthelyi Festetics gyűjteménybe.

Magyar Benigna nevéhez azonban nemcsak a nevezetes imakönyv fűződik, hanem a középkori várakhoz, úgy látszik, gyakorta hozzátartozó horrorisztikus történet is (l. még Báthory Erzsébet sárvári orgiáit). Benigna asszony nem sokáig maradt özvegy, férje halála után alig fél évre, hozzámegy Kamicsári Horváth Márkhoz, majd ennek halála után hamarosan újra oltárhoz vezetik. A férj ezúttal Kereki Gergely. Valódi középkori kriminális figura: okmányt hamisít, templomot fosztogat, még rablógyilkosságot is elkövet. Végül saját felesége, Magyar Benigna teszi el láb alól. A férjgyilkos asszonyt a bíróság halálra és teljes vagyonvesztésre ítélte, de II. Lajos király – tekintettel az egykori férj, Kinizsi Pál érdemeire – végül megkegyelmezett neki.

A vár a mohácsi csatavesztés utáni időkben üresen, elhagyatottan áll, Ferdinánd király csak 1528-ban adományozza a Horváth testvéreknek. Vázsony a török terjeszkedés idején fontos végvár lett, a mindenkori pápai várkapitánynak volt alárendelve. 1594-ben azonban Veszprém elestének hírére az őrség elmenekült, s így feltehetően harc nélkül került török kézre. Nem sokkal később újra a magyaroké. Bocskai hajdúi és Bethlen Gábor hadai is megfordulnak a falai között.

A Horváth család kihaltával 1649-ben a vázsonyi birtok Zichy István kezébe került. Róla, mint a családi birodalom megalapozójáról, az előző fejezetben már megemlékeztünk. Sok újat nem mondhatunk vázsonyi regnálásáról, a várban továbbra is királyi helyőrség állomásozott, átalakításokról, újjáépítésről nem tudunk. Ha csak azt nem említjük, hogy a kuruc idők után a lakótornyban börtönt épült, 1756-ban pedig egy pálinkafőző is létesült...

A vár feltárását és műemléki helyreállítását 1955-ben kezdték el.